

UDK 374.7

ISSN 1512-8784

OBRAZOVANJE ODRASLIH

Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu

IZDAVAČ:

Bosanski kulturni centar Sarajevo
i
Institut za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza
visokih narodnih škola (dvv international)
Ured u Sarajevu

ZA IZDAVAČA:

Abdurahman Čolić, prof.

REDAKCIJA ČASOPISA:

prof. dr. Jelenka Vočkić-Avdagić, prof. dr. Jusuf Žiga, prof. dr. Šefika Alibabić,
doc. dr. Mirjana Mavrak, mr. Emir Avdagić, Narcis Hošo, prof.

POČASNI ČLANOVI REDAKCIJE:

prof. dr. Miomir Despotović, Beograd, prof. dr. Sava Bogdanović, Zagreb;
prof. dr. Radivoje Kulić, Kosovska Mitrovica

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA:

prof. dr. Jelenka Vočkić-Avdagić

LEKTOR:

Srdan Arkoš, prof.

DTP:

Nusret Čustović, dipl ing. el.

ŠTAMPA:

Kemigrafika Trade, Sarajevo

ADRESA IZDAVAČA:

Bosanski kulturni centar,
71000 Sarajevo, Alipašina 9/IV, BiH
tel/fax: +387 33 201-554
e-mail: jubkc@bih.net.ba

dvv international – Ured u Sarajevu

Branilaca Sarajeva 24/2, 71000 Sarajevo
tel: +387 33 552-291; telefax: +387 33 552-290
e-mail: dvv_avdagic@bih.net.ba; web: www.inebis.org

Časopis izlazi uz finansijsku potporu Ministarstva za privrednu saradnju i razvoj SR Njemačke.

Časopis izlazi dva puta godišnje u tiražu od 500 primjeraka.

Rješenjem Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj: 02-15-6646/01, od 29. 10. 2001 godine, časopis «Obrazovanje odraslih» je oslobođen poreza na promet i upisan je u registar medija.

Sadržaj:

TEMA BROJA

POLITIČKO OBRAZOVANJE I DEMOKRACIJA

Uvod u temu broja	9
-------------------------	---

Lejla Turčilo

Moć medija u «zavodenju» javnosti kao problem za demokratiju i obrazovana javnost kao rješenje tog problema	17
---	----

Vedada Baraković

Stanovnici „ravne ploče“ - (Dez)orijentacijska funkcija masovnih medija	25
---	----

Enes Osmančević, Mirza Mehmedović

Američki predsjednički izbori u bosanskohercegovačkim dnevnim listovima	33
---	----

Inka Šehović-Peršić

Informiranje i učešće javnosti u donošenju odluka vezanih za zaštitu okoliša	45
--	----

Jasna Duraković

Važnost odnosa s javnostima i neadekvatna pr-edukacija u BiH	59
--	----

ISTRAŽIVANJA

Šefika Alibabić, Kristinka Ovesni

Savremena tehnologija kao podrška realizaciji koncepta doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji	69
---	----

POGLEDI I ISKUSTVA

Nikola Vujić

Oblici i metode organizacije obrazovanja u preduzećima	89
--	----

Stanko Cvjetičanin, Mirjana Segedinac

Mogući pravci permanentnog obrazovanja učitelja u primeni eksperimenta	109
--	-----

Marjana Penca-Palčić

Motivacija za obrazovanje	125
---------------------------------	-----

AKTUELNE TEME

Suada Buljubašić

Značaj obrazovanja odraslih u smanjenju nezaposlenosti i siromaštva	141
---	-----

Content:

THE TOPIC OF THE EDITION

POLITICAL EDUCATION AND DEMOCRACY

Introduction into the Topic of the Edition	9
--	---

Lejla Turčilo

Power of the Media in „Misguiding“ the Public as a Problem of Democracy and educated Public as the Solution for that Problem	17
---	----

Vedada Baraković

The „Flat Earth“ citizens – disorienting Function of the Mass Media	25
---	----

Enes Osmančević, Mirza Mehmedović

American Presidential Elections in Daily News of Bosnia and Herzegovina	33
---	----

Inka Šehović-Peršić

Information and the Community Participation in Decision-making Process on the Environmental Protection	45
---	----

Jasna Duraković

Importance of the Public Relations and inadequate PR-Education in Bosnia and Herzegovina	59
---	----

RESEARCHES

Šefika Alibabić, Kristinka Ovesni

Modern Technology as a Base for Realization of the Lifelong Education Concept and Learning at Work	69
---	----

PERSPECTIVES AND EXPERIENCES

Nikola Vujić

Organizational Forms and Methods of the Corporative Education	89
---	----

Stanko Cvjetičanin, Mirjana Segedinac

Possibilities of Teachers permanent Education using Experiments	109
---	-----

Marjana Penca-Palčič

Motivation for Education	125
--------------------------------	-----

RENT TOPICS

Suada Buljubašić

The Role of Adult Education in Reducing Unemployment and Poverty	141
--	-----

Inhalt:

DAS THEMA DIESER AUSGABE

POLITISCHE BILDUNG UND DEMOKRATIE

Einführung in das Thema dieser Ausgabe	9
--	---

Lejla Turčilo

Die Macht der Medien in der "Verführung" der Öffentlichkeit als Problem für die Demokratie und die Bildung der Öffentlichkeit als Lösung dieses Problems	17
--	----

Vedada Baraković

Die Bewohner der «flachen Scheibe» - die (Des)orientierungsfunktion der Massenmedien	25
---	----

Enes Osmančević, Mirza Mehmedović

Die amerikanischen Präsidentschaftswahlen in den bosnisch-herzegowinischen Tageszeitungen	33
--	----

Inka Šehović-Peršić

Die Bürgerbeteiligung und der Umweltsechutz	45
---	----

Jasna Duraković

Die Öffentlichkeitsarbeit und Bildung in Bosnien-Herzegowina	59
--	----

FORSCHUNGEN

Šefika Alibabić, Kristinka Ovesni

Moderne Technologie als Unterstützung für die Umsetzung vom Konzept des lebenslangen Lernens in einer Organisation	69
---	----

ANSICHTEN UND ERFAHRUNGEN

Nikola Vujić

Formen und Methoden der Weiterbildung im Unternehmen	89
--	----

Stanko Cvjetičanin, Mirjana Segedinac

Mögliche Richtungen der permanenten Lehrerfortbildung in der Anwendung des Experiments	109
---	-----

Marjana Penca-Palčič

Bildungsmotivation	125
--------------------------	-----

AKTUELLE THEMEN

Suada Buljubašić

Die Erwachsenenbildung als Verringerung von Arbeitslosigkeit und Armut	141
--	-----

TEMA BROJA:
POLITIČKO OBRAZOVANJE I DEMOKRACIJA

Uvod u temu broja

Reforma medija - temelj demokratske političke kulture

Temeljne proturječnosti suvremene političke scene reflektiraju suprotnosti profilerskog, visokokoncentriranog, reklamama zagušenog korporativnog medijskog sistema, i potrebe demokratskog društva za komunikacijama.

Restrukturacija medijskog sistema bi trebala biti dio jednog šireg pokreta demokratizacije svih ključnih društvenih institucija, uključujući i (ili prije svega) rekonstrukciju/rastakanje/prevazilaženje:

- koncentracije vlasništva nad medijima,
- hiperkomercijalizacije kulture,
- propadanja novinarstva,
- globalizacije korporativnog medijskog sistema i učvršćivanje njegovih veza s neoliberalnom globalnom ekonomijom,
- korupcije koja se javlja prilikom definiranja medijske politike,
- raspada/urušavanja javne radiotelevizije kao principa i
- normativne zaštite korporativnih privilegija.

Mediji ubrzano postaju dominantan biznis 21. stoljeća te bi se, po sve češćim predviđanjima, moglo desiti da postanu važniji od vlade, kao što su već sada važniji od obrazovnih institucija i neprofitnih organizacija.

U tom kontekstu je, kako to naglašava McChesney, **bitna reforma medija** (posebno u područjima kao što su: vlasništvo nad medijima, novinarstvo, internet, utvrđivanje politika i pokreti koji vode reformiranju medija) **kao nešto što je osnova demokratske političke kulture.**

Korporativni medijski sistem neizbježno generira depolitizirano društvo u kojem je logično da većina ljudi malo vremena i interesa posvećuje društvenim i političkim pitanjima.

Različita pitanja društvenog aktivizma (zaštita radnika, okoliša, pitanja manjina, borba protiv nacionalizma, rasizma...) se „dešavaju“ ispod dometa „robni“ medijskih sistema, jer se oni oslanjaju na službene izvore i svoje bliske veze s onima na vrhu društvenog poretka.

Evidentno je propadanje javnih servisa kao principa, te ukupno propadanje opće društvene javne debate koja bi uključivala pitanja koja se tiču i samih medija, u situaciji u kojoj je glavni trend posljednjih decenija (bio i još uvijek je) pojava globalnog komercijalnog tržišta, koje je već sada pod dominacijom manje od deset transnacionalnih tvrtki.

Korporativni mediji cementiraju jedan sistem u kojem bogata i moćna manjina donosi najvažnije odluke, praktično bez ikakvog učešća informirane javnosti. Ovi mediji se vrlo malo bave ključnim političkim pitanjima (ili ih mijenjaju kako bi se uklopila u okvire elitne debate).

Dakle, pored ekonomske tranzicije, političkih tenzija i neadekvatnog kadra u domaćim nezapadnim medijskim sistemima, kakav je i bh. „model“, uzrok nedovoljne informativne i analitičke pokrivenosti ključnih političkih pitanja je (kako je pokazala i analiza dnevno-političkog izvještavanja o američkim izborima u BiH – domaći mediji izvještavaju uglavnom putem vijesti i napisa/prenosa preuzetih od drugih medija) što „ostatak svijeta uglavnom sluša izvještaje sa zapada, što nije samo tehnološki fenomen, bar ne utoliko što tehnologije medija imaju sasvim određeno porijeklo i pod kontrolom su interesa koji se mogu tačno odrediti i koji stvaraju uglavnom jednosmjerni „razgovor“.

Analiza navedenog istraživanja je pokazala da je manje od deset procenata tekstova originalno djelo domaćih autora. Reducirani su ili su izosta(ja)li autorski izvještaji, reportaže, analize i intervjui domaćih novinara. Kratki dnevni izvještaji su bili dominantna novinarska forma: zasnovani na prezentaciji informacija, bez prognoza.

Ovakvim i sličnim uradcima mediji educiraju svoju publiku da reagira na „spoljne provokacije“, odnosno senzacije, čime gube svoje imanentne funkcije, obrazovnu, a dijelom i informativnu, dok u potpunosti iskrivljuju mišljenjsku funkciju i u percepciji čitalaca stvaraju nerealnu sliku. „Pobjeda/nik“ je, kao i u slučaju navedenih izbora, po pravilu, ili sve više, rezultat (samo) vizualnog, a sve manje i analitičkog!

Na taj način se publici daje neograničen uvid u banalnost svakodnevnice, što (za Stephena Colemana, npr.) ne mora biti i nije obavezno opasnost za kvalitetan razvoj građanskih aktivnosti. Naprotiv, po ovom autoru, ovakva je demokratizacija životne svakodnevnice kojoj smo svjedoci neizbježna. Svakodnevna iskustva često otvaraju puteve k političkim diskusijama do kojih drukčije ne bi došlo – o rasizmu, seksizmu, nasilništvu, pravilima i autoritetu, donošenju odluka, kolektivnim obavezama...

Posebno je pitanje/problem medijske trivializacije ovakvih tema jer je to lako učiniti i mnogim novinarima je jednostavnije karikirati politiku nego se baviti ozbiljnim analizama.

Nova ideološka kretanja: „odnosi s javno/šću/stima“

Ne samo da je medijski sistem tijesno povezan s vrijednosnim diktatima društva koje se rukovodi biznisom nego je i sastavni dio te ekonomije. Tako za one koji vjeruju da nejednakost i komercijalizacija podrivaju potrebe demokratskog društva, medijska reforma mora biti dio političkog programa.

Međutim, u eri općeg prava glasa, bezobzirnost dominantno centraliziranih, pa i totalitarnih, moći zamjenjuju neka nova ideološka kretanja, među kojima i vještina i nauka „odnosa s javnošću“. (Radi se, kako ističe McChe-sney, o korištenju nedopustive ideološke borbe za diskreditaciju antikomercijalnih ideja, za uništavanje mogućnosti javne debate zasnovane na informacijama, i o slavljenju tržišta i *statusa quo*-a.)

Za viši nivo informiranosti, razumijevanja problema i analitičnosti potrebno je, prije svega, uložiti više znanja, čiji je preduvjet adekvatno obrazovanje.

Ovdje se ne radi samo o primijenjenom znanju koje nije dovoljno iako postaje “epicentar” i samog univerzitetskog (tzv. “bolonjskog”) obrazovanja: čini se da je osnovni cilj reforme da se znanja stječu radi njihove primjene, pa su stoga glavni oblici nastave vježbe, a sama predavanja imaju prvenstvenu svrhu da olakšavaju prenošenje znanja slušaocima. Već na ovom, najformalnijem nivou obrazovanja po/nestaju ili se sve manje smatraju bitnim (suštinskim) forme seminara koji bi zajednički tumačili sve vrste tekstova.

Ovaj sve dominantniji “akademski kapitalizam” (Leban, Padijen, Pokrovac...) sužava, pa i uskraćuje, mogućnosti da se znanstvenim istraživanjem studenti uvode u nauku, da univerzitetski istraživači prvenstveno budu znanstveni istraživači, a univerzitet prije svega naučna ustanova; da nastavnik mora imati slobodu da najveći dio vremena istražuje probleme koje sam izabere i da sam određuje izvedbene programe svojih predavanja i seminara, tumačeći ne samo tekstove velikih autora nego i sudionika, tj. studenata i nastavnika. Zapravo, sužava njihovu slobodu da govore i pišu, koja bi na ovom (obrazovnom) nivou trebala biti još veća nego što je imaju i sami novinari.

Zato su i sve glasnija pitanja (kako navedenih tako i mnogih drugih autora): Neće li pretvaranje univerzitetske nastave iz istraživačkih seminara u obaveznu razrednu nastavu pretvoriti stvarni položaj univerzitetskog nastavnika iz naučnika u nastavnika visoke stručne škole, ili dominantno u ispitiivača i time staviti izvan sistema potrebu/obavezu da se kritiziraju i ocjenjuju

nastavnikovi radovi u nastanku, odnosno, da su u seminaru svi sudionici u načelu slobodni i jednaki, te podložni prosudbi.

Jer, smanjivanje udjela temeljnih naučnih disciplina u univerzitetskim studijima se spaja s generiranjem postmodernističke sumnje u bilo koje znanje, kao i promicanjem korporativnih kultura/vještina (tako korporativni menadžeri rangiraju komunikacijske vještine kao prve, a znanje tek kao sedmu, tj. kao jednu od posljednjih od deset poželjnih kvaliteta koje trebaju imati budući uposlenici).

Time se čitava jedna profesija (novinarska) sve više svodi na vještinu slavljenja tržišta, a sve manje omogućavanja javne debate zasnovane na informacijama.

Informacija sama po sebi nije znanje i da bi to postala mora biti strukturirana i interpretirana. Mnogi građani suočeni su s lošim novinarstvom i insceniranim političkim igrokazima, kako to navodi i Stephen Coleman. Oni ne znaju u koje informacije da povjeruju, ili kako da ustanove razliku između onoga što je korisno znanje i onoga što je djelo timova za odnose s javnošću, odnosno propaganda.

Novinarstvo, po ovom autoru, u svom najboljem obliku pomaže građanima da se snađu u tom mnoštvu dostupnih informacija i, imajući u vidu ogroman broj izvora informacija koji su trenutno dostupni i opasnosti od „interesnog“ novinarstva, treba iskoristiti svaki novi način koji ljudima može pomoći da se snađu.

A Internet je, po njemu, jedno od potencijalnih sredstava, jer ljudima omogućava da provjere istinu i realnost poredeći iskustva jedni s drugima.

Međutim, uporedo s ovim novomedijskim demokratizirajućim potencijalom, Internet, također, i to već uveliko, promiče i tržišne interese.

Jer, dominirati tržištem internetskog pretraživanja postalo je važnije nego dominirati tržištem operacijskih sistema ili web-browsera (pretraživača). Tako je i Googleov servis postao najunosnija platforma za plasman suvremeno kreirane propagande, odnosno individualiziranih, ciljanih oglasa kakvi su svakom oglašivaču najisplativiji. To je postao perspektivniji i unosniji biznis od same proizvodnje i prodaje softvera, hardvera i usluga.

Zato je Facebook (koji po svojoj sociološkoj prirodi omogućava još lakšu realizaciju ciljanog personaliziranog marketinga) postao najposjećenija web stranica, što upućuje na zaključak da će vladarom Interneta postati onaj koji vlada digitalnom socijalizacijom (tržištem socijalizacijskih servisa), a ne pretraživačkim alatom.

Raznolikost i promišljanje - suština demokratske javne sfere

Dok su u prošlosti mediji s pravom smatrani „ovisnom“ varijablom u klasičnoj političkoj teoriji i analizi, danas se čini da su **mediji sila s kojom treba računati kao takvom samom po sebi**.

Korporacije su u zavidnom položaju jer posjeduju same medije koji bi trebali obavještavati javnost o medijskoj politici. Čini se da mediji izbjegavaju svaku diskusiju o medijskoj strukturi, prepuštajući analizu vlasništva nad medijima i oglašavanju poslovnim stranicama i trgovačkoj štampi, gdje se o njima govori kao o pitanjima koja se tiču investitora, a ne radnika, potrošača ili građana.

Cijeli korporativni medijski sistem bavi se prodavanjem publike oglašivačima ili medijskih proizvoda potrošačima.

Najveće komunikacijske firme danas spadaju među najvažnije firme u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji; mediji, reklame i komunikacije sve više su u samom središtu procesa akumulacije kapitala i globalne tržišne ekonomije.

U borbi za demokratizaciju medija neke od pojava medijskog aktivizma 1990-ih (kao npr. pokret za „građansko“ ili „javno“ novinarstvo, pokret za medijsku pismenost, aktivnosti različitih progresivnih filantropskih organizacija...) pogrešno su osmišljene i uglavnom im nedostaje sveobuhvatnija demokratska kritika i vizija.

Ove aktivnosti, po McChesneyju, ali i mnogim drugim ekonomistima i komunikolozima, nikada neće biti dovoljne jednostavno zato što korporacijski sektor i medijski giganti imaju veće resurse. Ipak, one mogu pomoći u oživljavanju nekomercijalnog medijskog sektora na marginama i garantirati najbolji mogući učinak komercijalnog sistema.

Zato je, kada se radi o strukturalnoj reformi medija - koja je uvijek, kao i sam medijski sistem, direktan rezultat eksplicitnih vladinih subvencija i politika – za većinu njih prihvatljiva McChesneyjeva vizija ove reforme:

1. ***Izgradnja neprofitnih i nekomercijalnih medija.***
2. ***Javno RTV emitiranje.*** (Potreban je sistem stvarnog javnog RTV emitiranja, bez reklama, koji ne prima grantove od korporacija ili privatnih tijela i koji služi cijelom stanovništvu, a ne samo onima koji su nezadovoljni dominantnim komercijalnim sistemom i imaju na raspolaganju dovoljan prihod da bi davali prilog.) ... **Od suštinske je važnosti da se osiguraju raznolikost i promišljanje, koji čine samu suštinu demokratske javne sfere.**

3. **Reguliranje.** Treća osnovna stvar jeste da se pojača reguliranje komercijalnih RTV stanica u interesu javnosti /najdirektniji, neregulirani komercijalizam mijenja ravnotežu u medijskoj kulturi/.
4. **Sprječavanje monopola.**

Iako su različite pozicije kada je riječ o medijskoj kontroli i upravljanju, ovaj autor svoju viziju medijske reforme bazira na ključnim pitanjima (u okviru kojih se mogu povući zajedničke paralele između zemalja):

- Zaštititi i proširiti tradicionalno RTV emitiranje u službi javnosti i učiniti ga potpuno nekomercijalnim i demokratski odgovornim;
- Razviti posebni lokalni i javni RTV sistem koji je potpuno decentraliziran;
- Ojačati sindikate novinara i medijskih radnika, dajući im veću ulogu u odlučivanju o uredničkom sadržaju;
- Tražiti od komercijalnih RTV stanica da se strogo pridržavaju standarda, kao što je zabrana reklama namijenjenih djeci;
- Ograničiti koncentraciju medijskog vlasništva koliko god je to moguće;
- Smanjiti količinu oglašavanja, putem propisa i poreza;
- Subvencionirati filmsku i kulturnu produkciju koju je potisnulo tržište;
- Subvencionirati postojanje različitih novina i magazina kako bi se osigurala raznolikost mišljenja.

Cilj bi trebao biti ne samo da se uspostavi niz državnih i medijskih sistema, gdje bi dominantna komponenta bilo služenje javnosti, nego i da se ostvari globalna javna sfera, gdje će ljudi moći komunicirati jedni s drugima a da njihove komunikacije ne budu filtrirane i cenzurirane od korporacijskih i komercijalnih interesa.

Nažalost, sve postojeće institucije – vladine, obrazovne i komercijalne – nisu dovoljno spremne da za ove krize iznađu rješenja koja idu u pravcu demokracije. „Oči su nam zaslijepljene medijskim sistemom koji prije svega odgovara onima koji nemaju koristi od reforme nego od održanja *statusa quo*.“

Zaključak

Ako je političko obrazovanje uvjet demokracije i ako, istovremeno, temeljne proturječnosti suvremene političke scene reflektiraju suprotnosti visokokoncentriranog medijskog sistema, i potrebe demokratskog društva za komunikacijama, onda se reforma medija nameće kao sam temelj demokratske političke kulture.

Pošto su već sada, po mnogi/o/ma/me/, mediji važniji od obrazovnih institucija, njihova restrukturacija bi trebala biti dio jednog šireg pokreta demokratizacije svih ključnih društvenih institucija.

Za sada se čitava novinarska profesija sve više svodi na vještinu promicanja tržišta, a sve manje omogućavanja javne debate zasnovane na informacijama.

Mnogi građani suočeni su s lošim novinarstvom i ne znaju kako da ustanove razliku između onoga što je korisno znanje i onoga što je djelo timova za odnose s javnošću (propaganda).

Za viši nivo informiranosti, razumijevanja problema i analitičnosti potrebno je, prije svega, uložiti više znanja, čiji je preduvjet adekvatno obrazovanje u kojem bi svi sudionici u načelu bili slobodni i jednaki, te podložni prosudbi.

Zato pitanja medijske reforme moraju biti dio političko-obrazovnog programa, a ovo izdanje časopisa *Obrazovanje odraslih* ukazuje svojim čitaocima - upravo različitim promišljanjima medijske reforme kao temelja političke kulture - na suštinsku vezu političkog obrazovanja i jednog šireg programa demokratske obnove društva.

Prof. dr. Jelenka Voćkić-Avdagić¹

¹ Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Mr. Lejla Turčilo¹

MOĆ MEDIJA U «ZAVOĐENJU» JAVNOSTI KAO PROBLEM ZA DEMOKRATIJU I OBRAZOVANA JAVNOST KAO RJEŠENJE TOG PROBLEMA

(U povodu objavljivanja prijevoda knjige Johna Loyda,
Šta mediji rade našoj politici, SAMIZDAT, B92, Beograd, 2008)

- Sažetak -

U povodu knjige Johna Loyda «Šta mediji rade našoj politici» (SAMIZDAT, B92, Beograd, 2008) autorica analizira moć medija u savremenom društvu i iznosi stav da moć medija, udružena s latentnom moći političke elite i biznisa, može predstavljati opasnost po demokratiju, jer ovakva vrsta političke stvarnosti isključuje građane, na način da im ili ne pruža odgovarajuće informacije na osnovu kojih bi mogli kompetentno sudjelovati u javnom životu ili ih zavodi nekim drugim manje važnim i apolitičnim sadržajima. Rješenje tog problema autorica vidi u razvijanju kritičkih kompetencija javnosti i podizanju njihove svijesti o važnosti sudjelovanja u demokratiji.

Ključne riječi: moć medija, politička elita, biznis, demokratija, kritička javnost.

U izdanju beogradskog B92 nedavno je objavljen prijevod knjige britanskog novinara i direktora Reuters Instituta za novinarstvo pri Oxfordskom univerzitetu Johna Loyda *Šta mediji rade našoj politici*. Knjiga je izazvala mnoge kontroverze, a kada je objavljena na engleskom jeziku (2004. godine) uzdrmala je britansku ne samo medijsku već i političku scenu.

«Mediji su u centru našeg javnog života. Oni definišu šta je taj život. Ako je ta definicija hronično i strukturalno pogrešna, onda je u pitanju ozbiljan problem, ozbiljniji od mnogo tema kojima se sami mediji bave», kaže Loyd (Loyd, 2008:122.). Ova Loydova definicija medija na najbolji način oslika-

¹ Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

va značaj i moć medija u savremenom dobu, ali i stav autora da je nešto «hronično pogrešno» u medijima današnjice. Da mediji imaju nesumnjivu moć bilo je jasno već od samih početaka štampe, ali u kojoj će se mjeri ta moć razvijati kroz historiju i kako će biti povezana s drugim oblicima moći i kontrole nisu mogli predvidjeti ni najveći vizionari mediologije poput McLuhana ili Orwella.

Loyd smatra da su mediji danas u poziciji nadmoći nad svim drugim sferama, te da su se nametnuli kao jedini čuvari moralnosti i istine, ali pritom nisu sasvim istinoljubivi, a još manje moralni. Upravo stoga autor smatra da treba ozbiljnije razmotriti uticaj medija na politiku i društvo (a ne, kao što je to dosada bio slučaj, smatrati medije vječitim žrtvama politike i nedemokratskih društava). Loyd za medije kaže: «Cijeli svijet je njihov, ili još bolje, oni su postali svijet, obogaćujući svoju publiku sjajem neprestanog interesovanja, neprekidnih novosti, nepresušne senzacije. Oni stvaraju i obnavljaju verzije svijeta u kojem živimo, a opet, kad informativni mediji predstavljaju svijet uglavnom se izdvajaju iz njega.» (Loyd, 2008:19). I doista, u većini analiza i interpretacija pozicije medija u društvu govori se o pritiscima *na* medije, o njihovoj potrebi da se odupru tim pritiscima, ali se uglavnom zanemaruju mediji kao institucije same po sebi i njihova moć *per se*. Autor okreće tezu o moći medija i moći nad medijima, smatrajući kako su upravo oni koji se najčešće smatraju vladarima iz sjene kad su mediji u pitanju (dakle političari) zapravo najveće žrtve medija jer «zavise od medija zbog pristupa ljudima.» (Loyd, 2008:17) Današnji mediji o sebi grade stav da ne samo da su nezavisni od vlasti i političara nego su i iznad njih.

I ništa u ovome ne bi bilo loše kada bi stvari zaista stajale tako. Bili bismo bliže idealu demokratije nego ikada dosada. Međutim, čak i ako su se mediji udaljili od politike i vlade, na način da su joj prestali biti sljedbenici i promotori, umjesto povezivanja s javnošću, koja bi im trebala biti glavni saveznik u borbi za ideale demokratije, oni su se povezali s drugom izuzetno utjecajnom sferom savremenih društava: s biznisom. Kompanije i pojedinci koji su ostvarili uspjeh u drugim granama biznisa počeli su svojim djelatnostima u sferi biznisa dodavati i medije, kupujući ih ili na drugi način ostvarujući uticaj na njih. Istovremeno, mnogi od biznismena i medijskih mogula uključeni su, direktno ili indirektno, i u politički život i to zamršeno klupko odnosa između medija, političkih moćnika i biznisa definiše sadržaj medija, a, posljedično, i kvantitet i kvalitet informacija na osnovu kojih javnost prosuđuje o političkoj i ekonomskoj sferi u državi u kojoj živi (ili na globalnom planu). Odnosno: čitatelji/gledatelji/slušatelji nisu više na prvom mjestu; njihovi interesi i potrebe za objektivnom informacijom zadovoljeni su samo u onoj mjeri u kojoj ne ometaju komercijalne i/ili političke interese

uskog kruga moćnih. Profesionalizam novinara dovodi se u pitanje neposrednim uticajem na sadržaj njihovog pisanja. «Profesionalno pisanje postaje samo ono koje zagovara nužnost ovih ili onih investicija ili nezamjenjivost ovog ili onog političara unutar interesne sfere vlasniku novina. Što će reći da količina novca koja se slijeva u medije mora odgovarati količini utjecaja tog medija na javno mnijenje. Time novinari postaju medijski agenti političko-finansijskog osiguranja svoje medijske kuće.» (Plevnik, 2003: 127) Loyd ovo naziva «krizom saučesništva» (Loyd, 2008:35), odnosno povezivanja i saradnje medija s drugim elitama. Moć medija, kao biznisa, u politici, po Loydovom mišljenju, izvire iz činjenice da mediji postaju politički uticajni onda kada je i sam biznis povezan s politikom, a to je slučaj ne samo u Berlusconijevoj Italiji ili korporativnim Sjedinjenim Američkim Državama nego i u Velikoj Britaniji, Francuskoj, a posebno u zemljama Centralne i Istočne Evrope.

Loydova teza o moći medija u politici nije nova. Brojni su drugi autori razmatrali ulogu medija u demokratskim društvima današnjice, smatrajući medije povezanim s ekonomskim i političkim moćnicima. Sandra Bašić-Hrvatini, naprimjer, smatra kako više ne vrijedi maksima da su mediji četvrti stalež ili četvrta grana vlasti; ta se maksima mijenja u: „Četvrta grana vlasti su medijski vlasnici!“, jer su oni ti koji stvarno imaju medijsku moć da uspostave kontakt s političarima, a političari su oni koji omogućavaju najugodniju klimu u kojoj korporacije mogu raditi², dok Danko Plevnik smatra da vlasnicima medija uopće nije u interesu da se novinarstvo održi kao četvrta vlast, već da «funkcionira u interesnom sklopu većinske «trovlasti»» (Plevnik, 2003:130). Srećko Pulig u ovom kontekstu uvodi pojam „političko-medijska umreženost“, napominjući kako „kumsko-korporativni medijski moguli nisu mogući bez izravnog uplitanja države koja nas sve više isporučuje privatnim vlasnicima javnosti“.³

Ekonomski moćnici, politički moćnici i medijski vlasnici su, dakle, glavni akteri modernih demokratija. Gdje je, međutim, mjesto novinara u takvoj demokratiji? «Svakako ne u trijumviratu politika-biznis-novinarstvo, jer ako se ova tri sektora udruže to bi značilo kraj demokratije», smatra Plevnik (2003:115), dok Loyd zagovara «društveno tržište za medije» umjesto komercijalnog. Mediji bi, po njegovom mišljenju, trebali biti akteri društva, a ne trgovci informacijama. Pri tome bi njihov glavni zadatak trebao biti po-

² Više o ovome u: Bašić-Hrvatini, S., *Psi čuvari kapitala; Dokle?*, <http://www.zarez.hr/2006/esej/html>

³ Više o ovome u: Pulig, S. *Glamur i moralizam ili putevi novca*, <http://www.zarez.hr/174/temabroj1.htm>

vezivanje s javnošću i obezbjeđivanje uvjeta da ta javnost ima dovoljno kvalitetne informacije i dovoljno dobre vlastite kritičke kompetencije da sudjeluje u javnom životu. Time Loyd naglašava «potrebu demokratskih društava da zahtijevaju medijsku kulturu koja dozvoljava istinsku demokratiju» (Loyd, 2008:24). On smatra da se dobro obaviješteni građani koji sudjeluju u demokratskom životu ne stvaraju samo agresivnošću prema vlasti (što je glavna tendencija medija danas), nego i «proizvodnjom njihove sumnje u postupke i namjere vlasti» (Loyd, 2008:24). Prenoseći stav Michaela Shadsona, jednog od najoštrijih komentatora u američkim medijima, Loyd kaže kako »dobro obaviještenog građanina ne odlikuje potrošačko poznavanje savremenog kataloga dostupnih informacija, već formiran zbir interesovanja koja od korištenja samog kataloga zahtijevaju nešto više nego što je slučajan napor. Informativni mediji sve više doprinose da se obezbijedi materijal za obaviještenog građanina, ali oni neće i ne mogu da stvore obaviještenog građanina» (Loyd, 2008:25).

Zašto je to tako? Jedan od odgovora mogao bi se skrivati u činjenici da «previše informacija ubija informaciju», kako je to tvrdio Vreg, odnosno da građani na raspolaganju danas imaju toliko informacija da na osnovu njih više nisu sposobni napraviti razliku između bitnog i nebitnog. U 21. stoljeću svjedočimo jednoj na prvi pogled paradoksalnoj situaciji: naime dešava se da je stupanj elitnosti publike obrnuto proporcionalan stupnju njenog praćenja medija. Drugim riječima, elitna publika sve manje prati masovne medije, dok siromašni i manje obrazovani ljudi mnogo više vremena provode gledajući televiziju ili čitajući štampu. S druge strane, kako primjećuje Loyd, «problem koji leži u srcu naših modernih društava jeste taj da su ljudi koji često gledaju televiziju obično siromašni informacijama, a ljudi koji je ne gledaju imaju pregršt saznanja» (Loyd, 2008: 27), što je posljedica činjenice da mediji postaju sredstvo zavođenja publike, nudeći joj ogroman broj manje važnih informacija čiji je rok trajanja vrlo kratak (one, naime, već sutra nisu ni od kakve koristi). Tako mediji postaju ono što Slavko Kulić naziva «koordinatama sistema dnevne važnosti, koje su u funkciji skrivanja, a ne otkrivanja»⁴ i problem demokratije u takvim društvima nije više u činjenici da mediji politiziraju već upravo suprotno: u činjenici da depolitiziraju javnost.⁵ Sve je, dakle, više medija i ljudi sve više vremena troše na njih, a primijetna je sve veća apolitičnost. Ta «demokratija bez građana», kako je

⁴ Slavko Kulić, predavanje na postdiplomskom studiju *Diplomatija u savremenom svijetu*, FPN Sarajevo, januar 2008.

⁵ Više o ovome, na primjeru Italije, vidjeti u Loyd, J. (2008), *Šta mediji rade našoj politici*, SAMIZDAT, B92, Beograd.

naziva Robert Entman (prema McChesney, 2008: 2) otvara pitanje odnosa medija i politike na jedan drugačiji način: ako prihvatimo princip ponude i potražnje u medijskoj sferi mogli bismo tvrditi i suprotno: da publika traži više političkih informacija, mediji bi ih i proizvodili. Da li je, dakle, uzrok tome što su građani «izvan politike» (pojam: N. Šaćić) vanmedijski ili ga kreiraju mediji? Mogli bismo naći podosta vanmedijskih uzroka apolitičnosti građana, ali oni svejedno ne bi amnestirali medije i njihovu zavodljivost. «Što su bogatiji i moćniji mediji, to je manja mogućnost postojanja demokratije u kojoj građani istinski učestvuju» (McChesney, 2008:2). McChesney, naime, smatra medije dijelom problema demokratije, a ne dijelom rješenja, jer oni svojom kontrolom informacija i stavljanjem na dnevni red određenih pitanja (ili izostavljanjem nekih drugih) utiču na javnost. «Medijska eksplozija uzrokuje imploziju javnog života» (McChesney, 2008:3). Upravo činjenica da su mediji sve apolitičniji i da takvim prave i građane/javnost, čini ih zanimljivim političarima, koliko god to na prvi pogled apsurdno zvučalo.

Još jedna bitna činjenica koja medijima daje moć je ta da oni, koliko god zasnivali svoje sadržaje na čistoj faktografiji, imaju mogućnost interpretacije i kontekstualizacije politike. Mediji, naime, mogu od najgoreg političkog poteza napraviti pozitivan događaj⁶ ili, pak, mogu najsitniji gaf senzacionalizirati do te mjere da političara košta ne samo trenutnog uspjeha, nego i ukupne političke karijere⁷, ovisno o kontekstu koji stvore oko nekog događaja i/ili njegovih aktera. «Kontekst je uvijek izbor» (Loyd, 2008:71) i on «boji» vijesti i njihov ton i baš zato oni koji imaju moć da utječu na taj ton vijesti imaju i moć nad medijima i političkom stvarnošću. S tim u vezi Alesandro Amadori uvodi pojam «meki autoritarizam», koji je zasnovan «ne toliko na prinudi, koliko na manipulaciji konsenzusom, na semantičkom preobražavanju stvarnosti, na kontroli mišljenja, na ubjeđivanju i društvenom pritisku kroz nove predmete kolektivne želje, a to su oblici masovne komunikacije». (Prema Loyd, 2008: 54). Moć medija = kontekst, a moć nad medijima = uticaj na taj kontekst.

Knjiga Johna Loyda *Šta mediji rade našoj politici* zanimljiva je zbog toga što na jedan sasvim novi način sagledava poziciju medija u savremenoj demokratiji. Naime, u većini dosadašnjih interpretacija mediji su se smatrali glavnim promotorima demokratskih vrijednosti koji, zajedno s javnošću, kao njen informator i saveznik, mogu «odbraniti» načela demokratije od bi-

⁶ Kao što su to, recimo, činili američki mediji na početku Bushove intervencije u Iraku.

⁷ Sjetimo se samo kako su mediji od izjave američke senatorice Hillary Clinton da je 1996. pod snajperskom vatrom dolazila u Bosnu napravili senzaciju i skandal.

lo koga ili bilo čega što je ugrožava. Brojni autori smatrali su upravo medije zaslužnim za kreiranje zajednica odgovornih građana koji sudjeluju u javnom životu, dok Loyd zastupa stav da su «sastav i porijeklo medijske elite, i rastući zahtjevi za zaradom kompanija za koje oni rade, od medija stvorili idola koji žrtvuje pravdu i ravnotežu i uskraćuje publici informacije koje su joj potrebne da bi postupala kao zajednica odgovornih građana».⁸ Knjiga predstavlja svojevrsan napad na medijsku kulturu današnjice, a značajna je zbog toga što indirektno ukazuje na potrebu za obrazovanom javnošću koja će znati prepoznati uticaj medija i njihovu zavodljivost i tražiti od medija da se na vječitoj klackalici između političkih elita i javnosti prikloni ovim drugima u interesu očuvanja demokratije. Da bi se to postiglo, potrebno je najprije ponovo podsjetiti javnost na potrebu (pa i obavezu) njenog sudjelovanja u javnom životu. I, mada na prvi pogled ovaj pojam «javnosti» djeluje prilično apstraktno i amorfno, on suštinski obuhvata sve pojedince, grupe i pokrete koji bi trebali biti uključeni (odnosno, koji su često isključeni) u politički život. Sve njih potrebno je učiniti sposobnim da vrednuju informacije dobivene od medija (ali i na druge načine), da razlikuju bitno od nebitnog, da prepoznaju manipulaciju od informacije i da uvijek gaje «zdrav» nivo nepovjerenja u vejdostojnost i intencionalnost u porukama koje dobivaju. Samo će obrazovana javnost znati od medija tražiti obrazovane i kompetentne novinare, kojima profesija neće biti «amater», kako to opisuje Plevnik, i samo će obrazovana javnost znati prepoznati kvalitetne informacije na osnovu kojih će graditi svoj sud o svijetu u kojem živi i o onima koji u njeno ime kreiraju taj svijet. Obrazovana/kompetentna javnost može (i treba) stalno i iznova pozivati na odgovornost ne samo političare nego i medije (upravo je ideja o tome da mediji moraju da snose odgovornost suštinska poruka Loydove knjige). I iako Loyd kritizira medije, njegova knjiga ne isključuje medije iz procesa obrazovanja javnosti, ali da bi se oni uključili u njega potrebno je da najprije spoznaju i korigiraju vlastite pogreške i riješe svoje dileme. I javnosti i medijima Loyd postavlja pitanje: «Da li je svrha informativnih medija da ostvare uticaj ili da izvještavaju/prenose vijesti?» (Loyd, 2008:177) Razumijevanje ključne zadaće medija od suštinske je važnosti za razumijevanje njihove uloge u demokratiji, a, kako kaže Loyd, «sve je to važno, jer to je način na koji se ljudi informišu, tako saznaju šta se dešava u svijetu i šta se čini, navodno, u njihovo ime» (Loyd, 2008:178).

Naposlijetku, nije loše podsjetiti na «Sarajevsku obavezu», dokument usvojen na Svjetskom kongresu novinara u Sarajevu u novembru 2000. godine, u kojem medijski uposlenici javnosti obećavaju: «Izvještavat ćemo vas

⁸ Iz pogovora Verana Matića, urednika B92.

najbolje što možemo, jasno i iskreno, neovisna uma, o onome što se uistinu događa u svijetu, na razini pojedinca, obitelji, zajednice, nacije i regije. Predstaviti ćemo činjenice i objasniti ćemo činjenice. Neki od nas će se truditi da daju obrazloženje. Uspijemo li u tome, mislimo da ćete vi, narod, biti u mogućnosti donijeti ispravne odluke, birati i imenovati najbolje vođe i graditi fer, pravedno i suosjećajno društvo (...) Neka nam uzvišene težnje, koje su u svima nama, bile one duhovne ili moralne, omoguće da ove obaveze ispunimo.»⁹ I neka nas javnost na njih stalno podsjeća!

**POWER OF THE MEDIA IN „MISGUIDING“ THE PUBLIC AS
A PROBLEM OF DEMOCRACY AND EDUCATED PUBLIC
AS THE SOLUTION FOR THAT PROBLEM**

**(On the occasion of the book *What the Media are doing to our Politics*
written by John Lloyd, translated and published by SAMIZDAT, B92,
Belgrade, 2008)**

- Abstract -

Writing about John Lloyd's book „What the Media are doing to our Politics“ that was translated and published by SAMIZDAT, B92, in Belgrade (2008), the author analyzes the power media have in the contemporary society claiming that democracy could be jeopardized by the power of the media combined with the latent power of the political elite and business. Namely, such kind of political reality excludes citizens in a way not giving them adequate information on which they could base their competent participation in public life, or misleads them offering other less relevant contents. The solution for that problem, as the author sees it, is the development of critical competencies of the community and turning up their awareness on relevance of their participation in democracy.

⁹ Citirano prem: Plevnik. D. (2003), *Praksa etičkog novinarstva*, Masmedia, Zagreb

Izvori:

1. Bašić-Hrvatin, S. *Psi čuvari kapitala; Dokle?*, <http://www.zarez.hr/2006/esej/html>
2. Loyd, J. (2008) *Šta mediji rade našoj politici*, SAMIZDAT, B92, Beograd.
3. McChesney, R. (2008), *Bogati mediji siromašna demokratija - komunikacijske politike u mutnim vremenima*, Šahinpašić, Sarajevo.
4. Plevnik, D. (2003), *Praksa etičkog novinarstva*, Masmedia, Zagreb.
5. Pulig, S. *Glamur i moralizam ili putevi novca*
<http://www.zarez.hr/174/temabroja1.htm>

Dr. Vedada Baraković¹

STANOVNICI „RAVNE PLOČE“ - (DEZ)ORIJENTACIJSKA FUNKCIJA MASOVNIH MEDIJA -

- Sažetak -

Istinita, blagovremena, nepristrasna ali i potpuna informacija koja će ponuditi širi društveni kontekst, uzroke i eventualne posljedice događaja, jedina može biti platforma za donošenje (ispravnih) političkih odluka u sredinama sa složenom strukturom kakva je Bosna i Hercegovina. Javnosti je mogu ponuditi samo nezavisni, društveno odgovorni mediji koji iz pasivnog etnosa ravne ploče mogu probuditi aktivni demos heliocentričkog sistema i konačno potaknuti procese demokratizacije kao i pomicanje s margina društvenog života savremenog svijeta.

Ključne riječi: javnost, javno mnijenje, masovni mediji, informacija, demokratizacija, demos, etnos.

Procesi preobrazbe društvenih sistema iz autoritarnih k participativnim posebno je komplicirano i otežano u multietničkim zajednicama kakva je Bosna i Hercegovina. Nepostojanje konsenzusa oko ključnih pitanja funkcioniranja državne zajednice bosanskohercegovačku društvenu zajednicu zarobilo je i ostavilo u lancima etničkih podjela, a procesi demokratizacije odvijaju se sporo i otežano. Umjesto demokratskog okružja istinskog participativnog, javna sfera obilježena je političkim strankama čiji su lideri i predstavnici u državnoj vlasti, te međunarodnim organizacija koje u BiH imaju snažan utjecaj, ali nisu u sistemu. Ovako specifična javna sfera nije okružje u kome bi polarizirane i segmentirane etnojavnosti uspjele nadići javnu raspravu iz domena nacionalnog u domen građanskog i u kome bi javni diskurs odražavao stavove zajednice uistinu spremne za demokratski preobražaj. Bosanskohercegovačka javnost konstituirana je kao javnost triju političkih naroda s različitom percepcijom državne zajednice i projekcijom bu-

¹ Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

dućeg razvoja BiH. Politički lideri refeudalizirali su javnu sferu, u kojoj reprezentiraju sami sebe ispred naroda, a javnost ima latentan i apatičan karakter i uglavnom ne reagira na vanjske poticaje izuzev u situacijama kada su ugroženi vitalni nacionalni interesi (Nuhanović, 1998). Tri političke (etno)javnosti konstituirale su tri paralelna podsistemima u svim oblastima društvenog života (političkoj, ekonomskoj, obrazovnoj, kulturnoj, informacijsko-komunikacijskoj) određujući karakter i načine komuniciranja unutar takvih zajednica, a ovakvo stanje (p)održivo je i zbog specifične uloge i karakteristika masovnih medija u Bosni Hercegovini.

Kvaziotvoreni (medijski) sistem

Uloga medija u procesima demokratizacije tranzicijskih zemalja neupitna je. Masovni mediji u ovakvim sredinama i sami su sistemi u tranziciji, ali i prenosioci društvenih promjena u ostalim podsistemima i sistemu kao cjelini. Kako „masovni mediji uvijek poprimaju oblik i kolorit određenih socijalnih i političkih struktura“ (Kunzick, Zipfel, 38), tako ni u Bosni i Hercegovini ne možemo očekivati ništa drugo osim da medijska slika bude refleksija stanja u drugim podsistemima zajednice. Blizu dvjesto elektronskih medija kojima je Regulatorna agencija za komunikacije izdala dozvolu za emitovanje, 12 dnevnih novina i 66 magazina, te nekoliko stotina periodičnih publikacija oslikavaju medijski prostor BiH čineći ga naoko izrazom pluralnog i demokratskog. No, poput i u oblastima politike, ekonomije, obrazovanja ili kulture, vanjski privid skriva sumorno stanje na granici apsurdnosti. Istraživanja stanja medija u BiH nisu pomakla dalje od kvantitativnih analiza budući da se dublje analize stvarne uloge i utjecaja medija na javnost zastavljaju na analizama vlasničke strukture, tiraža (gledanosti/slušanosti) te finansijskog i materijalnog položaja medijskih organizacija. Finansiranje većine medija je nepoznato ili zamagljeno, u svakom slučaju daleko od transparentnog. Samo bi rijetke TV ili radiostanice i novine mogle biti samoodržive (prihodima od reklama, prodaje ili nekih drugih izvora). Ostale medijske organizacije egzistiraju zahvaljujući podršci različitih centara moći (političkih, ekonomskih ili međunarodnih), ali i zahvaljujući neuređenoj situaciji u zemlji.²

² “Iako tri glavne komercijalne mreže u BiH doživljavaju procvat, manji komercijalni javni servisi suočavaju se sa vrlo teškim uvjetima rada. Zagonetno je kako tako veliki broj javnih servisa (oko 20) može preživjeti na tako ograničenom tržištu. Svugdje u BiH, mnogi javni servisi postoje bez bilo kakve vidljive komercijalne održivosti, pa čak i bez

Duboku podijeljenost bosanskohercegovačke komunikacijske zajednice pokazuju analize gledanosti i slušanosti, te analize čitanosti štampe koje su radile RAK, GfK, Mareco Index Bosnia, Mediaplan itd. Naprimjer, analiza³ gledanosti TV programa na područjima s bošnjačkom, hrvatskom i srpskom većinom pokazala je da osim podudarnosti u procentu ispitanika koji su se izjasnili da nikako ne gledaju TV (oko 2 posto), ne postoje druge podudarnosti kada su u pitanju gledanosti pojedinačne TV stanice. Tako Federalna televizija (FTV) koja je, prema analizama koje su radile različite agencije i organizacije, najgledanija TV stanica u FBiH, na području Republike Srpske ima gledanost od jedva dva posto, kao i Televizija Republike Srpske (TVRS) na području Federacije BiH.

Medijsku situaciju u Bosni i Hercegovini usložnjava snažan utjecaj medija susjednih država, bilo da je riječ o elektronskim ili printanim medijima. Analiza⁴ gledanosti TV stanica po gradovima pokazala je da je gledanost inozemnih TV stanica na pojedinim područjima preko devedeset posto (primjer općine Široki Brijeg gdje inozemnih TV stanice – HRT1, HRT2, HRT RTL i Nova TV - prati 92 posto stanovnika, slično kao i područje općine Bijeljina gdje inozemnih TV stanice prati gotovo 60 posto stanovnika). Slična je situacija i s printanim medijima. Prema istraživanjima, 38 posto dnevnih listova koji se čitaju u BiH su dnevni listovi iz Zagreba i Beograda.

Medijski podsistem u BiH (kao i sistem u cjelini) jeste otvoren, ali samo za one poticaje koji su u funkciji održavanja postojećeg stanja i ojačavanja postojećih stavova, što je već domen patoloških a nikako razvojnih promjena. Dakle, konstrukcija stvarnosti u BiH uvjetovana je ne samo interesima (internih i eksternih) centara moći posredovanih i kanalima masovnog komuniciranja već i percepcijom takve stvarnosti od strane javnosti, koja je u tome nužno oslonjena na sadržaje masovnih medija. No, kakvi su ti sadržaji?

bilo kakve vidljive potražnje za njihovim programskim sadržajima od strane gledalaca. Pored toga, postoji nekoliko malih općinskih radio i TV stanica, koje su raznovrsne po veličini, programskim sadržajima, gledaocima i finansijskoj podršci. Finansijska podrška organa vlasti lokalnim medijskim kućama u cijeloj državi, posebno na kantonalnom nivou u Federaciji BiH, i općinskom nivou u Republici Srpskoj (RS), izobličuje i tržište i, potencijalno, uredničku neovisnost ovih medijskih kuća“ (OSCE-ov izvještaj o stanju slobode medija u BiH, 2007).

³ GfK, 2006.

⁴ Mareco Index Bosnia, 2006.

Političko nepolitičko

Pored informativne, za funkciju formiranja javnog mnijenja od esencijalne je važnosti orijentacijska funkcija masovnih medija. Pojašnjenje događaja u širem društvenom kontekstu, detektiranje uzroka i procjena eventualnih posljedica, funkcija je masovnih medija koja je pojedincu nužna kako bi se orijentirao u okruženju u kome živi. Nažalost, ova funkcija masovnih medija sve je potisnutija, ne samo zbog iznimno teškog zadatka tumačenja⁵ zbivanja u turbulentnim uvjetima već i zbog toga što to različiti centri moći tako žele.

Depolitizacija medijskih sadržaja stoga je za takve centre poželjna. „Rainer Geisler (1973,93) stabilizatorsko djelovanje medija (osobito televizije) na sustav svodi na „depolitizaciju sadržaja“ koja odgovara potrebama mnogoslojne publike. Ta depolitizacija događa se preko dvaju tipova manipulacije koje ne treba razumjeti kao suprotnosti: a) određene elite (odnosno jedna klasa) okupiraju masovne medije i b) mehanizmi tržišnog gospodarstva (maksimalizacija recipijenata) proizvode nepolitičnu masovnu kulturu. Geisler (1973, 92) razlikuje pet tipova manipulacijskih sadržaja:

1. integrativni sadržaji bez kritike postojećih socijalnih i političkih prilika;
2. izostanak postavljanja individualnih sudbina u društveni okvir;
3. politički relevantna informacija kvantitativno je nevažna u odnosu prema zabavi;
4. izbrisane su granice između informacije i zabave;
5. kvalitativna depolitizacija davanjem nepovezanih detaljnih informacija bez konteksta“

(Kunzick, Zipfel, 2006: 42).

⁵ Trend depolitizacije sadržaja masovnih medija, stapanje informativne funkcije masovnih medija sa zabavnom, plasiranje informacija izvan društvenog konteksta, pojavio se uporedo s ekspanzijom masovnih medija, posebno elektronskih. Ovakav je trend nastavljen i kada su se pojedini mediji suočili s drastičnim padom interesa za informativne sadržaje te su pokušavali to riješiti na ponekad bizarne načine. Među najbizarnije svakako spadaju vijesti koje čitaju voditeljice koje se tokom emitovanja svlače. Mada nisu vršena istraživanja koliko su ovakve vijesti doprinijele informiranosti građana i koliko su uistinu utjecale na stavove javnosti, gledanost jeste porasla. Naprimjer, portal Naked News je za samo jedan mjesec u 2007. godini posjetilo 6 miliona surfera koji su bili spremni platiti 10 dolara za pristup programu. sa sloganom „the program with nothing to hide“. O ovakvom načinu povećanja gledanosti razmišlja i vlasnik Nove TV (prema Večernjem listu).

Trend depolitizacije medijskih sadržaja prisutan je i u razvijenim zemljama, ali i zemljama u tranziciji, a u Bosni i Hercegovini je opet specifičan. Evidentno je da zabavni sadržaji preovlađuju i u bosanskohercegovačkim masovnim medijima te da se njegovanje konzumenta umjesto recipijenta odvija slično kao i u drugim društvenim sredinama. Manipulacija sadržajima uz odsustvo novinarskih formi koje dublje objašnjavaju događaje, njihove uzroke i eventualne posljedice ostavljaju publiku dezorijentiranu, a „mediji (više) nisu izvršioci socijalizacije, nego upravo suprotno, implozije društvenog u masama. (Bodrijar, 1991:85). Prezasićenost informacijama bez značenja umrtvljuje javnost, koja na podražaje niti ne reaguje, pa i sistem gubi kontrolu nad njima. Stoga centri moći u BiH nastoje politizirati teme koje nisu političke a depolitizirati ono istinski političko. Depolitizacija medijskih sadržaja u Bosni i Hercegovini vrši se u situacijama kada je suštinu potrebno prikriti, dok se s druge strane nepolitičke teme nastoje prikazati kao političke. Gotovo po pravilu politički događaji, kako u javnom tako i u medijskom diskursu, poprimaju različite konotacije u parcijaliziranim komunikacijskim zajednicama. Međutim, nerijetko takvu konotaciju imaju i događaji iz oblasti kulture, obrazovanja, sporta. Naprimjer, sportski događaj⁶ u javnom diskursu konotirao je kao politički, a u masmedijskom diskursu je bio tretiran u crnoj rubrici (odnosno unutrašnjopolitičkoj), s gotovo apsurdnim backgroundom. Niz je sličnih primjera kojim se nastoji stvoriti „privid rasprava, polemika i diskusija zamjenom teza, tako da se ono što je nepolitičko hoće predstaviti kao političko, tako da u javnoj sferi egzistira pseudopolitička rasprava, polemika i diskusija“ (Šaćić, 2007: 212) ne samo u političkim krugovima već i u masovnim medijima. Istraživanje⁷ je pokazalo da javnost u Bosni i Hercegovini percipira masovne medije kao moćne autoritete koji dobrim dijelom utječu na situaciju u zemlji, ali segmentirane (etno)javnosti predisponirane su masovnim medijima „svojih“ etničkih zajednica koje percipiraju kao orijentirajuće stabilizatore vlastitog okruženja. Sadržaje masovnih medija drugih etničkih zajednica etnojavnosti prihvataju s nepovjerenjem, ili ih nikako ne prate. Potpuno ignoriranje „drugih“ medija tako reducira spoznaju okruženja na onakvu kakvu je masovni mediji pod utjecajem centara političke ili ekonomske moći kreiraju, a javnosti prihvataju kao jedinu i pravu realnost. Još jedino mali broj nezavisnih medija poku-

⁶ Izvještaj o zbivanjima u Vitezu nakon utakmice Hrvatska – Njemačka i predstojeće utakmice Hrvatska - Turska u okviru Evropskog nogometnog prvenstva (Dnevni avaz, Nezavisne novine i Dnevni list, 19. 6. 2008.)

⁷ Ispitivanje stavova javnosti o utjecaju masovnih medija u BiH provedeno u periodu mart-juni 2006. B. V.

šava razbiti sumorni kolorit koji je medijski podsistem u Bosni i Hercegovini poprimio.

Javni servisi i neodlučni birači kao nukleus demokratizacije

Nezavisni mediji u Bosni i Hercegovini sve teže opstaju, kako zbog iznimno teške finansijske situacije tako i zbog gubitka interesa javnosti za „ozbiljne“ i nepristrasne sadržaje. Normalno je da za takve medije interes gube i oglašivači⁸, koji se okreću komercijalnim mrežama. Posebno je specifičan položaj javnih servisa. Tri javna servisa (BHRT, RTFBiH, RTRS) prelazno su rješenje međunarodne zajednice ka stvaranju jedinstvenog radiotelevizijskog servisa koje veoma efikasno opstruiraju snage kojima ne odgovara građanska, demokratska Bosna i Hercegovina. Bez obzira koliko se nastojao minimizirati značaj i utjecaj javnih servisa, kako od pojedinih državnih zvaničnika i političkih lidera tako i od građana⁹, sve češći zahtjevi za transformacijom, pa čak i ukidanjem javnih servisa, pozivanje građana na neposluh i neplaćanje RTV taksi, indicira da su kreatori stvarnosti i javnosti prepoznali „opasnost“ nepristrasne, objektivne i istinite informacije. Podgrijavaњem teze da ono što se pripisuje pojedincu jeste opasnost za cijeli narod, politički lideri nastoje zadržati status quo u kome ostaju apsolutni gospodari sadašnjeg i projektantni budućeg.

Evidentno je da javni servisi gube utrku s privatnim sektorom ne samo u BiH već i ostalim zemljama. „Na novom audio-vizuelnom tržištu počela su da se primenjuju nova pravila, pod uticajem zakona koji se bave poslovnom konkurencijom, tako da se javni sektor suočava sa sve većim poteškoćama, jer je nestala njegova povlašćena pozicija. Dok je ranije postojala garantova-

⁸ Reklamno tržište u Bosni i Hercegovini relativno je malo u odnosu na zemlje u okruženju. Prema istraživanju Mareco Index Bosnia ukupni prihodi od reklama u 2006. godini u Bosni i Hercegovini su iznosili oko 150 miliona EUR-a (u istom periodu prihodi od reklama u susjednoj Hrvatskoj iznosili su više od milijardu EUR-a). Televizijske stanice ostvarile su najveći prihod od reklama u periodu istraživanja, blizu 100 miliona EUR-a, dok su svi ostali mediji imali prihod od oko 50 miliona EUR-a (dnevne novine oko 9 miliona EUR-a, a časopisi oko 4 miliona EUR-a). Ostatak se odnosi na oglašavanje putem radija, interneta i oglašavanja na otvorenom.

⁹ „Stepen naplate RTV takse putem BH Telecoma je 78%, a putem HT Mostar 25%, tako da je prosjek naplate u Federaciji BiH oko 69% (ukupno cca 28 miliona KM), dok je na teritoriji BiH stepen naplate cca 67%. Pretplatnici s teritorije Federacije BiH u naplaćenoj RTV taksi učestvuju sa cca 65%, dok se oko 35% naplati u Republici Srpskoj, a ta raspodjela je zajednička na nivou cijele države.“ www.rtvfbih.com

na uloga za javna radiodifuzna preduzeća u svim zemljama Evrope, ova pozicija se naglo promenila. Kada više ne poseduje najveći garantovani prihod (čak i kada izlaze na tržište zajedno sa sličnim organizacijama iz drugih zemalja) javna radiodifuzna preduzeća polako gube svoju dominantnu poziciju unutar nacionalnih kultura.“ (Brigs, Kolbi, 2005: 222-223).

No, mada javni servisi nemaju gledanost kao privatne TV stanice¹⁰, centralne informativne emisije ovih TV stanica najgledanije su informativne emisije u BiH (prema nekim istraživanjima i najgledaniji dio televizijskih programa općenito). Dok najgledanija privatna TV stanica na nivou cijele BiH, PINK BH, u vrijeme emitovanja centralne informativne emisije gubi gledateljstvo i gledanost opada za čak trideset posto, gledanost TV stanica sva tri javna servisa raste i do pedeset posto. To potvrđuje tezu da publika prepoznaje kredibilitet izvora kada su u pitanju informativni sadržaji, ali i da u spirali šutnje prihvata ono što im lideri posredstvom „odabranih“ medija nameću i poput srednjovjekovnog čovjeka hodaju po „svojoj“ ravnoj ploči žmureći pred dokazima da se Zemlja (ipak) okreće.

Hod po ravnoj ploči, preko čije ivice bi bilo „strašno pasti“, odgovara lokalnim, ali i ostalim igračima budući da istinsko rješavanje pitanja Bosne i Hercegovine povlači i radikalne poteze s kojima moraju postojati i gubitnici. Za sada su gubitnici još uvijek građani. No, gotovo polovina neodlučnih građana koji na posljednjim izborima nisu mogli dati svoje glasove niti jednoj političkoj opciji, mogao bi biti nukleus istinskih demokratskih procesa. Poticanje pasivnih birača u aktivne građane (iz etnosa u demos) bez dobre informiranosti nije moguće. Dobra informiranost bez društveno odgovornih medija također nije moguća. Takvi mogu biti jedino nezavisni mediji, javni servisi prije svih. Samo istinita, blagovremena, nepristrasna ali i potpuna informacija koja će ponuditi širi društveni kontekst, uzroke i eventualne posljedice događaja može biti platforma za donošenje (ispravnih) političkih odluka.

A javnost?

Javnost je do sada samo tumačila stvarnost, radi se o tome da se ona promijeni.

¹⁰ „Udio tri javna kanala na tržištu pao je na 32 procenta u 2005. godini, i od tada je nastavio opadati. Udio komercijalnih mreža na tržištu, sa druge strane, ravnomjerno se povećavao; one sada pokrivaju oko 48 procenata tržišta. Ostali gledaoci prate program preko inozemnih televizijskih stanica i satelitskih televizijskih kanala.“ (OSCE-ov Izvještaj o stanju slobode medija u BiH, 2007.)

**THE „FLAT EARTH“ CITIZENS
- DISORIENTING FUNCTION OF THE MASS MEDIA -**

- Abstract -

Nothing but true, unbiased, given in time but complete information offering broader social context, causes, and potential consequences could be the platform for making (correct) political decisions in such settings having complex structure as Bosnia and Herzegovina has. Independent, socially responsible media able to awake active demos of heliocentric system from passive ethnos could be the only ones offered to the community and finally stimulate democratic processes moving away from social margins of the contemporary world.

Key words: public, public opinion, mass media, information, democratization demos, ethnos.

Literatura:

1. Bauer, T. (2007): *Mediji za otvoreno društvo*, ICEJ, Sveučilišna knjižara, Zagreb.
2. Bodrijar, Z. (1991): *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad.
3. Briggs, A. Kobli, P. (2005): *Uvod u studije medija*, Clio, Beograd.
4. Kunzlik, M., Zipfel, A. (2006): *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert, Zagreb.
5. Fidler, R. (2004): *Mediamorphosis*, Clio, Beograd.
6. Šaćić, N. (2007): *Izvan politike*, FPN, Sarajevo.
7. Mujkić, A. (2007): *Bosna i Hercegovina i izazovi konsocijacije*, Odjek.
8. Nuhanović, A. (2005): *Demokratija, mediji, javnost: Ogled o slobodi i jednakosti*, Promocult Sarajevo.
9. Nuhanović, A. (1998): *Fenomen javnosti*, Promocult, Sarajevo.
10. Spahić, B. (2001): *Nacionalni antimarketing Ex-Yu i BH naroda*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
11. Voćkić-Avdagić, J. (2002): *Suvremene komunikacije – ne/sigurna igra svijeta*; FPN, Sarajevo.

Mr. Enes Osmančević, Mirza Mehmedović, dipl.žurnalist¹

AMERIČKI PREDsjednički IZBORI U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM DNEVNIM LISTOVIMA

- Sažetak -

Automatizam medijske pažnje, koji je evidentan u svakodnevnim informativno-političkim sadržajima kako javnih servis, tako i privatnih medija, faktor je koji određuje zastupljenost određene teme u medijskom prostoru. Ova inercija po kojoj mediji preuzimaju aktuelnost bez analize mogućeg proširenja sadržaja, najevidentnija je bila u izvještavanju bosanskohercegovačkih medija o kampanji za predsjedničke izbore u SAD-u tokom 2008. godine. Glavni izvori za domaće medije bili su izvještaji inostranih medija, što ukazuje na siromaštvo profesionalizma bosansko-hercegovačkih novinara. Pažnju domaćih dnevnih listova u okviru predsjedničke kampanje u SAD-u najviše su privlačile polemike između demokratskih kandidata, što opet dokazuje orijentaciju domaćih listova prema «infotainmentu», a kojim dnevni listovi gube ulogu analitičara veze lokalnih pitanja i globalne politike. Istraživanje zastupljenosti izbora u bosanskohercegovačkim dnevnim listovima dokazalo je aktuelnost i interes za političke odnose unutar SAD-u, ali i pokazalo analitičku nemoć bosanskohercegovačkih printanih medija.

Ključne riječi: izbori, kampanja, kandidati, republikanci, demokrate, afera, predviđanja, članak, izvor, fokus, problem.

Uvod

Predizborna kampanja za predsjedničke izbore u USA u prvoj polovini 2008. godine zauzimala je najviše mjesta u vanjskopolitičkim rubrikama svih svjetskih medija. Specifičnost ovih izbora, koja se ogledala u historijskoj borbi za demokratsku kandidaturu između žene i Afroamerikanca - Hillary Clinton i Baracka Obame, privlačila je najviše pažnje promatrača izvan

¹ Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

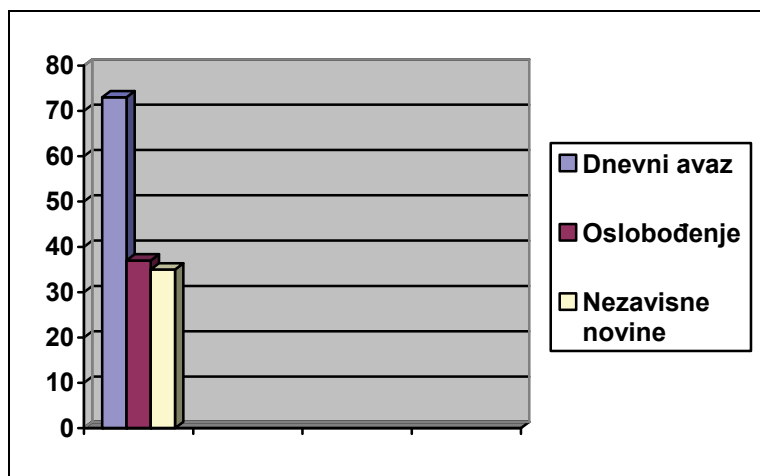
granica najutjecajnije svjetske sile. Demokratska borba za kandidaturu, koja je trajala znatno duže nego u republikanskom taboru, bila je u fokusu medijskog izvještavanja. U isto vrijeme se može reći da je sama borba i medijska pokrivenost ovih događaja konačnom demokratskom kandidatu, što je postao Obama, obezbijedila *medijsku prednost* nad republikancem Johnom McCainom, s obzirom na frekventnost pojavljivanja u američkim i svjetkim medijima. Izuzetak nisu ni bosanskohercegovački mediji, što je pokazalo istraživanje tri domaća dnevna lista.

Istraživanje pokrivenosti američkih izbora u bosanskohercegovačkim dnevnim listovima (Dnevni avaz, Oslobođenje i Nezavisne novine) obuhvatalo je kako zastupljenost teme na stranicama ovih novina tako i način izvještavanja, fokus, ključna pitanja kampanje, kontekst i vizuelno predstavljanje. Obuhvaćena su izdanja ova tri dnevna lista u vremenskom intervalu od 20. marta do 20. juna 2008. godine.

Osim značaja za uvid u kvalitet rada novinara na izvještavanju o predsjedničkim izborima u USA, ovo istraživanje svoj oslonac ima i u uvidu u ulogu medija u međukulturnom približavanju, posebno u slučaju kada se u historiji američke civilizacije po prvi puta događa da u finalni krug izbora za demokratskog predsjedničkog kandidata ulaze žena i Afroamerikanac, te u analizi utjecaja ovakve kampanje na globalnu politiku.

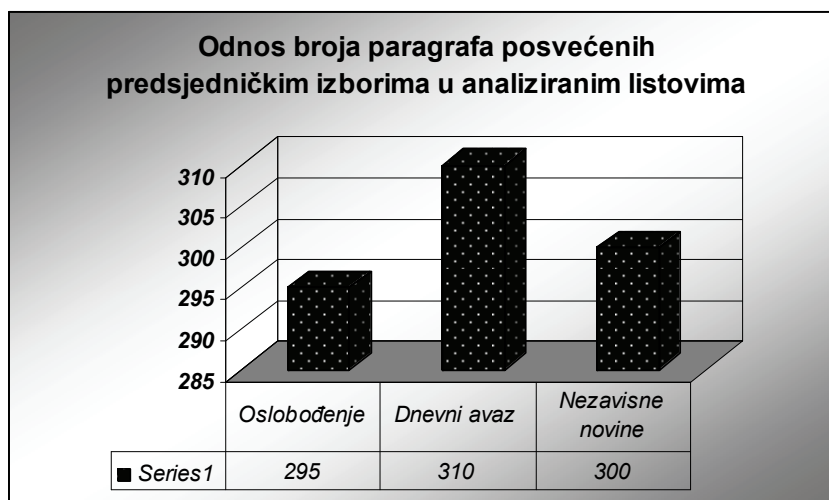
Interes medija

Promatrajući broj tekstova koji su objavljeni u navedenom periodu u analiziranim listovima, zapazili smo nesrazmjer između Nezavisnih novina i Oslobođenja, na jednoj, i Dnevnog avaza na drugoj strani. O američkim predsjedničkim izborima Nezavisne novine objavile su 35, Oslobođenje 37, dok je Dnevni avaz u istom periodu objavio više nego druga dva dnevna lista zajedno: 73 članka.

Grafikon 1: Broj članaka o američkim predsjedničkim izborima objavljenih u bosanskohercegovačkim dnevnim listovima: Dnevni avaz, Oslobođenje i Nezavisne novine u periodu 20. mart – 20. juni 2008.

Međutim, ako se pogleda broj paragrafa u ukupnom broju tekstova u svakom listu, svi su kvantitativno osigurali približno jednak udio ove teme na stranicama posvećenim vanjskoj politici. Naime, Dnevni avaz je objavio 310 paragrafa, Nezavisne novine 300, a Oslobođenje 295 paragrafa.

Grafikon 2: Broj paragrafa o američkim predsjedničkim izborima objavljenih u bosanskohercegovačkim dnevnim listovima: Dnevni avaz, Oslobođenje i Nezavisne novine u periodu 20. mart – 20. juni 2008.

O značaju pitanja američkih izbora i interesu bosanskohercegovačkih listova za tok kampanje dovoljno govori činjenica da je od ukupno 145 tekstova više od 60 procenata objavljeno na prednjim stranama novina. U Dnevnom avazu, od ukupno 73 teksta s 310 paragrafa - više od 80 procenata objavljeno je prema prednjim stranama, ali bez ijednog teksta na naslovnoj stranici. Odnos broja tekstova i broja paragrafa u slučaju Dnevnog avaza govori da je riječ uglavnom o kraćim tekstovima, odnosno vijestima iz domena dnevno-političkog izvještavanja u rubrici vanjske politike.

Oslobođenje je 37 tekstova o predsjedničkim izborima u USA, s ukupno 295 paragrafa, objavilo uglavnom prema prednjim stranicama lista, uz jedan tekst na naslovnoj stranici. Sudeći po odnosu broja paragrafa i broja tekstova, riječ je o člancima srednje dužine, odnosno tekstovima sa značajnim udjelom na stranicama posvećenim vanjskoj politici. Slično je i s Nezavisnim novinama, koje su u analiziranom broju izdanja objavile 35 tekstova s 300 paragrafa. Nezavisne novine su u najvećem broju slučajeva tekstove postavile na srednjim stranama, također namjenjenim vanjskopolitičkim zbivanjima.

Tabela 1: Broj tekstova o američkim predsjedničkim izborima 2008. objavljen u bh. dnevnim listovima, broj paragrafa i raspored po stranama

Naziv dnevnog lista	Ukupan broj članaka	Ukupan broj paragrafa	Stranica na kojoj se pojavljuje članak
Dnevni avaz	73	310	Naslovna strana: 0 Više prema naprijed: 58 Srednje strane: 5 Više prema nazad: 4 Zadnja strana: 6
Oslobođenje	37	295	Naslovna strana: 1 Više prema naprijed: 28 Srednje strane: 7 Više prema nazad: 0 Zadnja strana: 1
Nezavisne novine	35	300	Naslovna strana: 0 Više prema naprijed: 2 Srednje strane: 27 Više prema nazad: 4 Zadnja strana: 2

Kada je riječ o analitičkom pristupu tematici američkih izbora, odnosno originalnom radu domaćih novinara na tekstovima, evidentan je deficit, jer su izvori tekstova u gotovo stopostotnoj mjeri američki ili međunarodni. To ukazuje na nedovoljnu kadrovsku i stručnu osposobljenost novinara, odnosno profiliranost novinara za praćenje pojedinih oblasti ili tema, ali i na izostanak finansijskih ulaganja u putovanja i izvještavanje novinara s „mjes-ta događanja“, analize ne samo kandidata, američkih medija već i drugih medija u kampanji, s nivoa eksperata. Bez obzira da li su to specijalizirani i iskusni novinari u redakcijama ili vanjski suradnici – eksperti za politiku i izbore u USA.

(Ne)zavisnost domaćih medija

Ekonomska tranzicija i kadrovski deficit u domaćim medijskim sistemi-ma uzrok su nedovoljne informativne i analitičke pokrivenosti ključnih poli-tičkih pitanja kao što su američki predsjednički izbori 2008. godine. Poslje-dica toga je i dnevno-političko izvještavanje o američkim izborima, čemu su uglavnom pribjegavali analizirani listovi, a tekstovi su se svodili na tok kampanje kroz vijesti i izvještaje preuzete od drugih medija.

Tranzicijski period u razvoju bosanskohercegovačkog društva odrazio se i na rad medija, posebno u oblasti kadrovskog napredovanja, koje je neiz-bježno u modernim političkim tokovima koje mediji trebaju približiti publici putem analiza i smještanja političkih dešavanja u društveni kontekst. Bosan-skohercegovački mediji su još uvijek pod velikim pritiskom medija iz okruženja, koji preuzimaju primat u informativno-političkim sadržajima: „Koliko god zvučalo šablonski i stereotipno, mediji doista neminovno dijele sudbinu zemlje i društva. Nužno je na kraju iznova apostrofirati inferioran, gotovo kolonijalni položaj i status BiH, u odnosu na njene susjede. Ta eko-nomska zavisnost se također negativno reflektuje i na medijskom tržištu BiH. Pored već navedenog prelijevanja signala, odnosno TV programa, dne-vni listovi i nedjeljnici iz susjednih zemalja imaju značajnu prođu u BiH, što se posebno odnosi na beogradske Večernje novosti i zagrebački Večernji list. Nema pouzdanih podataka, ali procjene govore kako su prodati tiraži svakog od ova dva lista u BiH veći od tiraža Oslobođenja, a ozbiljno je ugrožen plasman banjalučkih Nezavisnih novina na prostoru Republike Srpske, od strane Večernjih novosti.“²

² Dušan Babić, *Ekonomski pritisci na medije u BiH u Medijska spoticanja u vremenu tranzicije*, Media plan institut, Sarajevo, 2005.

Fokusiranje interesa

U interesnoj orijentaciji analiziranih listova evidentan je povećan interes prema međusobnoj borbi demokratskih kandidata. U skoro devedeset odsto tekstova u primarnom fokusu su demokratski kandidati, a kada govorimo o međusobnom odnosu Obame i Clintonove, Afroamerikanac je u Nezavisnim novinama i Dnevnom avazu dvostruko više u fokus u odnosu na ženskog demokratskog kandidata. Samo je Oslobođenje dalo neznatno više prostora Clintonovoj.

Grafikon 3: Odnos kandidata u kampanji za američke predsjedničke izbore 2008. godine.

Kada govorimo o kontekstu u kojem je postavljena ličnost u primarnom fokusu, u više od sedamdeset procenata je riječ o pozitivnom okviru ličnosti u sva tri analizirana lista. Time dolazimo do zaključka da je Obama, osim što je privlačio više pažnje analiziranih listova, u isto vrijeme i predstavljen u pozitivnijem okviru od Clintonove. Uzroke ovakvih parametara treba tražiti u samom nastupu kandidata od početka predizborne kampanje, gdje je Clintonova u javnim istupima evidentno koristila lično iskustvo nekadašnje prve dame Amerike, osjećaj svoje ugroženosti kao individue poistovjećivala s američkim položajem u svijetu, a nerijetko koristila manje ili više manipulatorske istupe, koji su i razotkriveni, čime je narušila imidž poželjnog demokratskog kandidata. S druge strane, Obama je zadržao integritet politički stabilnog demokrate, kako kroz istupe, tako i kroz javne sukobe s Clintonovom. Osim toga, u Obaminom predstavljanju se jasno uočava da je ne tako

očito, ali izuzetno kvalitetno, iskoristio afroameričko porijeklo, koje je biračima bilo zanimljivije od žene-kandidata. Neki mediji u USA negativno su se odnosili spram njegovog porijekla, ali to nije bio predmet ove analize.

Međusobni odnos

U slučajevima kada su oba demokratska kandidata bila u zajedničkom primarnom fokusu, u pozitivnom okviru je u svim listovima prednjačio Obama. Iz ovog se vidi da je u tekstovima u kojima su zajedno spomenuti B. Obama i H. Clinton, Afroamerikanac uglavnom predstavljen kao prihvatljiviji kandidat od Clintonove. Ovo u drugom kontekstu objašnjava ranije navedenu predizbornu politiku ovih dvaju demokratskih kandidata, te pruža jasniji uvid kako bosanskohercegovački mediji reaguju na trenutnu američku politiku i kakav odnos imaju prema potencijalnom budućem predsjedniku SAD-a.

Upravo u slučajevima zajedničkog primarnog fokusa obaju demokratskih kandidata u tekstovima u domaćim listovima najočitija je inercija po kojoj se kreću bosanskohercegovački mediji, jer je riječ o očitom primjeru «grudve snijega», odnosno pukom preuzimanju aktuelnih vijesti uz minimalne izmjene. U ovim slučajevima tekstovi su uglavnom bazirani na međusobnim optužbama između Clintonove i Obame, čime educiraju svoju publiku da reagira na skandal, što je najbliže svojevrsnoj nijansi simplificiranja i žutila primjetnog u člancima u sva tri analizirana lista. Ovdje medij gubi svoje imanentne funkcije, edukativnu a dijelom i informativnu, dok u potpunosti iskrivljuje mnijenjsku funkciju i u percepciji čitalaca stvara nerealnu sliku izbora, posebno zato što ih ne dovodi u adekvatnu vezu s domaćim pitanjima. Upitna je adekvatna uloga medija u pomenutim slučajevima, jer ne služe približavanju, već udaljavanju političkih pitanja. To u svojim analizama kažu David Morley i Kevin Robins, koji navode kako ostatak svijeta uglavnom sluša izvještaje sa Zapada:

„Naše doba se ističe po ulozi koju usavršeni sistemi fizičkog prenosa i forme simboličke komunikacije imaju u povezivanju različitih delova sveta. Primetna je činjenica da geografska udaljenost više ne utiče toliko na odnose među ljudima i da je 'sažimanje vremena i prostora' konstitutivno u našem pretpostavljenom postmodernom stanju. Ovo se može videti samo kao predviđanje izrečeno otrcanom izrekom Marshalla McLuhana da komunikacija posredstvom medija doprinosi konstruiranju globalnog sela'. Međutim, mnogi McLuhanovi kritičari su naglasili da ovo nije samo tehnološki fenomen, bar ne utoliko što tehnologije medija koji su u pitanju imaju sasvim određeno porijeklo i pod kontrolom su interesa koji se mogu tačno odrediti (Walt Disney,

News Corporation, Berlusconi, Time Warner ili drugi) i stvaraju uglavnom jednodsmerni 'razgovor' u kojem Zapad govori, dok Ostali slušaju.“³

Sekundarni fokus

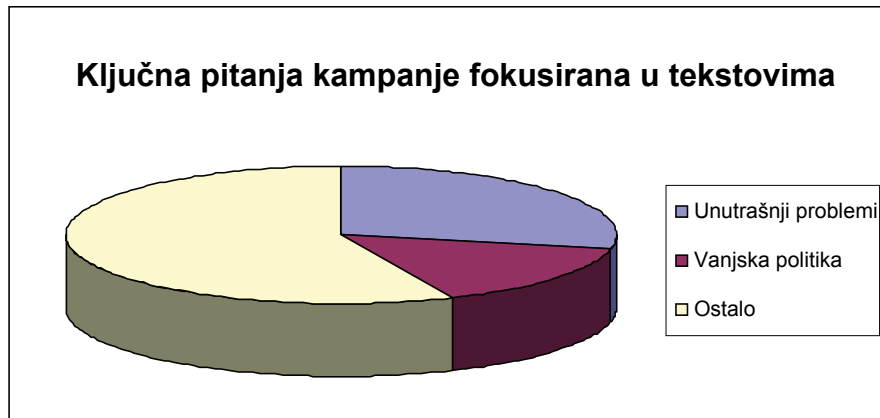
Srazmjerno primarnom usmjerenju pažnje tekstova, u kojoj je najčešće bio Obama, u sekundarnom fokusu, u sva tri lista, najčešće se pojavljuje Hillary Clinton, i to u okvirima koji teže neutralnom kontekstu, bez preferiranja Clintonove, ali i bez naglašenog negativnog odnosa. Ovakav položaj Clintonove u tekstovima najbolje oslikava njenu kampanju, tokom koje je najveću grešku napravila spomenuvši posjetu Bosni i Hercegovini u kontekstu situacije u kojoj joj je bio ugrožen život, što se kasnije pokazalo kao predimenzionirano i netačno, i što je, konačno, promijenilo njen položaj u većini američkih i svjetskih medija, pa tako i u analiziranim bosanskohercegovačkim listovima. U skoro pedeset odsto slučajeva sekundarni fokus je bio u neutralnom kontekstu, što opet dokazuje da ovakav istup Clintonove nije bosanskohercegovačke medije okrenuo protiv njene ličnosti u kandidaturi za predsjednika SAD-a. Sekundarni fokus, ma koliko bio manje važan od broja primarnih položaja Obame u tekstovima, dokazuje početnu tezu da je demokratska borba obezbijedila duži opstanak u medijskim izvještajima za oba demokratska kandidata i «besplatnu promociju», s obzirom da republikanac McCain nije uspio ostvariti primat čak ni u sekundarnom fokusu tekstova.

Kontekst izvještavanja

U tekstovima bosanskohercegovačkih listova koji su tretirali predsjedničke izbore u SAD-u, problemi vanjske politike (Irak, terorizam), te unutarnje politike (recesija), spominjani uz kandidate, u sjeni su pitanja koja se odnose na unutarstranačku borbu za nominaciju, kao i međustranačke i međukandidatske polemike. Kao što je već ranije spomenuto, pažnju bosanskohercegovačkih medija, gotovo bez izuzetka, najviše privlačile afere i sukobi između kandidata, što je bilo očekivano, s obzirom da je to pitanje podizalo najviše prašine, a istovremeno bilo i glavni interes publike. Nažalost, važna pitanja američke vanjske politike: okončanje rata u Iraku, prijetnja novim ratom s Iranom, borba protiv terorizma, odnosi s Rusijom i redefiniranje sfera utjecaja i savezništava u svijetu, koja su bila prisutna u američkim mediji-

³ David Morley & Kevin Robins, *Medijski imperijalizam u Časopis za kritiku i umjetnost teorije*, Društvo za književna i kulturalna istraživanja, Tuzla, 2003.

ma tokom predizborne predsjedničke kampanje, nisu našla svoje mjesto u bosanskohercegovačkim listovima. Isto je i s pitanjima američke unutarnje politike – stagnacijom ekonomije, zatvaranjem tvornica i gubitkom radnih mjesta, sve većom nezaposlenošću, jednom riječju – recesijom.

Grafikon 4: Zastupljenost ključnih pitanja kampanje u novinskim tekstovima bh dnevnih listova

Dolazimo do zaključka da je osnovni cilj medija, u ovom slučaju štampe, u pisanju o određenom pitanju, okupljanje publike oko jednakih interesa, čime zadovoljavaju minimum informativnosti, a da u isto vrijeme ostaju aktuelni u oblasti vanjskopolitičkih pitanja. Kulturno poistovjećivanje se ogleda samo u izjednačavanju interesa bosanskohercegovačke i američke publike.

„Mediji stvaraju nove 'zajednice' po prostorima koje pokrivaju prenosom, združujući inače sasvim različite grupe zajedničkim iskustvom gledanja televizije, dovodeći do kulturalnog mešanja onoga što je ovde i onoga što je tamo... Milionima koji su posmatrali atentat na Kenedija, na ovaj način je omogućeno da budu na 'licu mesta' koje uopšte i nije mesto.... milioni Amerikanaca, koji svake večeri gledaju televiziju, nalaze se na 'mestu' koje nije definisano zidovima, ulicama ili susedima već prolaznim 'iskustvom'. Sve više ljudi živi u nacionalnim ili internacionalnim informacijskim sistemima, a ne u svojim gradovima ili mestima.“⁴

Interes bosanskohercegovačkih listova, gdje se vidi uticaj američkih izvora, bazirao se uglavnom na rezultatima anketa, statistikama i rezultatima glasanja. To je prepoznatljiv američki stil informisanja, baziran na anketa-

⁴ Časopis za kritiku i umjetnost teorije, Društvo za književna i kulturalna istraživanja, Tuzla, 2003.

ma, brojevima, istraživanjima opredjeljenja glasača, analizom imagea kandidata, kojima se predviđa pobjeda jednog ili poraz drugog kandidata. Inače, američka predsjednička kampanja se u dosta slučajeva izražava brojevima, grafikonima, tabelama, odnosno vizualizacijom koja odražava trenutnu volju glasača, a mediji to koriste kako bi što jednostavnije suprotstavili političke položaje pojedinaca u borbi za predsjedničku nominaciju.

Predviđanja i vizuelni prikaz

Iako bi se pukim prisjećanjem izvještavanja o predsjedničkim izborima u SAD-u reklo da su se bosanskohercegovački mediji znatno više upuštali u prognozu pobjede nekog od demokratskih kandidata, analiza je pokazala da su izvještaji uglavnom ostali bez prognoze. U skoro devedeset odsto tekstova u sva tri lista nije bilo predviđanja o eventualnom pobjedniku između dvaju demokratskih kandidata. Ovo dokazuje da su izvještaji uglavnom ostali na prezentaciji informacije o trenutnom položaju kandidata u procesu glasanja u pojedinim državama, te na aktualnim izjavama svakog od kandidata, a čitaocima je prepušteno da sami odluče o mogućnostima obaju kandidata.

S obzirom da su predsjednički izbori u SAD-u specifični po nizu elemenata u odnosu na ranije kampanje, i vizuelno dočaravanje tekstova je bilo puno bogatije. To proizlazi iz činjenice da su dva demokratska kandidata bili Afro-amerikanac i žena, koji su vizuelno puno zanimljiviji za novinske strane od tipičnog američkog bijelca u poznim godinama. Zbog toga su u više od pedeset odsto slučajeva kada su tekstovi bili ilustrovani slikama, taj prostor pokrivali Obama i Clintonova, gdje je opet dominirao Afroamerikanac.

Automatizam medija, posebno štampanih, koji teže privlačenju pažnje, evidentan je i u ovom analiziranom segmentu izvještavanja, jer čitaoca prije svega privlači fotografija i naslov. Vizuelni pobjednik, što je evidentno i iz televizijskih izvještaja o posljednjim izborima, je svakako Barack Obama.

Zaključak

Bosanskohercegovački novinari u printanim medijima koji su bili predmet analize pokazali su povišen interes za predstojeće predsjedničke izbore u SAD-u. Nažalost, povišen interes novinara nije na najbolji način prezentiran u sadržajima bosanskohercegovačkih novina. Naša dnevna novinska izdanja izborima u USA posvetila su značajan prostor, najviše u vanjsko-političkim rubrikama, ali je zabrinjavajuća činjenica da niti deset procenata od ukupnog broja tekstova u analiziranom periodu nije originalno djelo doma-

ćih autora. Reducirani su, ili potpuno izostali autorski izvještaji, reportaže, analize, intervjui bosanskohercegovačkih novinara u printanim medijima o kampanji za predsjedničke izbore u Americi.

Također zabrinjava i potpuna ovisnost o inostranim izvorima informacija, jer je gotovo zanemariv broj originalnih reporterskih ili analitičkih tekstova o američkoj predsjedničkoj kampanji i predstojećim izborima. Nedostatak finansijskih sredstava i neadekvatna kadrovska osposobljenost uvjetovali su ovisnost bosanskohercegovačkih novina o američkim i međunarodnim izvorima informacija. Nepostojanje dopisnika iz USA, specijalnih izvještača, vanjskopolitičkih analitičara, amerikanologa, eksperata za političke kampanje, američku politiku, odnosno svojevrsna zatvorenost bosanskohercegovačkih novina za angažman vanjskih suradnika, uvjetovalo je kratke dnevne izvještaje kao dominantan novinarski uradak, dok su izostali stručni i analitički tekstovi o predstojećim američkim predsjedničkim izborima.

Nije zabilježen niti jedan intervju s domaćim političkim analitičarima, koji bi na adekvatan način analizirali odnos dešavanja tokom predizborne kampanje za Bijelu kuću s aktuelnim dešavanjima u svijetu, a posebno refleksije američkih predsjedničkih izbora na odnose u Bosni i Hercegovini, kao i moguće promjene u budućim odnosima BiH s USA.

Bosanskohercegovački listovi su zakazali u analitičkom pristupu, čemu nije uzrok samo kadrovski nedostatak već i nedovoljna sistemska organizacija medija koja bi težila unapređenju rada, ali i angažovanju vanjskih saradnika stručnih za analizu aktuelne tematike.

Primjetna je diskrepanca u broju objavljenih tekstova o ovoj temi među redakcijama različitih novina. Činjenicu da su najviše tekstova objavili dnevni listovi iz Sarajeva Dnevni avaz, a potom Oslobođenje, pa tek onda Nezavisne novine iz Banje Luke, moguće je objasniti različitim stupnjem zainteresiranosti uslijed različite medijske prezentacije Amerike i različitom percepcijom čitateljske publike ovih dnevnih novina. Naime, mediji u Federaciji BiH imaju pozitivan odnos prema USA, a čitateljska publika ima veći interes za zbivanja u Americi jer uglavnom doživljava Amerikance kao prijatelje, dok su mediji u Republici Srpskoj prikazivali Amerikance kao neprijatelje, i čitateljska publika ima ne samo reduciran interes već i negativnu percepciju američke politike, naročito od intervencije snaga NATO-a po položajima Karadžićevih vojnih snaga tokom rata u BiH i vojne intervencije u Srbiji 1999. godine.

Uprkos svim limitirajućim faktorima naše novinske prakse, uprkos izostanku stručnih i analitičkih tekstova, bosanskohercegovačke novine osigurale su minimum informativnosti svojoj čitateljskoj publici. Na žalost ne i dovoljno analitičnosti, niti produbljivanja pojašnjavajućeg konteksta, specifi-

čnosti i kompleksnosti izbornog sistema SAD-u. Za viši nivo informisanosti, razumijevanja problema i analitičnosti - redakcije bosanskohercegovačkih novina morat će uložiti više znanja, truda i sredstava.

AMERICAN PRESIDENTIAL ELECTIONS IN DAILY NEWS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

- Abstract -

Automatism of the media attention which is evident in every day informative-political contents of the public services as well as the private media is the factor indicating extent some theme has in the media space. Obvious inertia in taking over current issues with no analysis or the possible widening the content was mostly present in the media of Bosnia and Herzegovina reporting about campaign for USA presidential elections during 2008. The local media found their main sources in some foreign media reports, and that fact indicates poverty of professionalism in the work of Bosnia and Herzegovina's journalists. Local daily news were mostly attracted by democratic candidates polemics showing that the media were focused toward „infotainment“ consequently losing their role as the liaison analyst between local issues and global politics. Research held on the rate of the presidential elections elaborated in the local media has shown the interest for political relations inside USA but also analytical weakness of the print media in Bosnia and Herzegovina.

Key words: elections, campaign, candidates, republicans, democrats, affaire, anticipation, article, source, focus, problem.

Literatura:

1. Bernd-Peter Lange, David Ward, *The Media and Elections: A Handbook and Comparative Study*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah 2004.
2. Benjamin Ginsberg, Theodore J. Lowi, Margaret Weir, *We the People – An Introduction to American Politics*, W. W. Norton, New York, London, 1999.
3. Kenneth Janda, Jeffrey M. Berry, Jerry Goldman, *The Challenge of Democracy*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 2000.
4. John L. Moore, *Elections A to Z*, CQ Press, Washington D.C., 2003.
5. Paul McCaffrey, *U.S. Election System*, H. W. Wilson, New York, 2004.
6. Dušan Babić, *Ekonomski pritisci na medije u BiH u Medijska spoticanja u vremenu tranzicije*, Media plan institut, Sarajevo, 2005.
7. David Morley & Kevin Robins, *Medijski imperijalizam u Časopis za kritiku i umjetnost teorije*, Društvo za književna i kulturalna istraživanja, Tuzla, 2003.

Inka Šehović-Peršić, dipl. žurnalist¹

INFORMIRANJE I UČEŠĆE JAVNOSTI U DONOŠENJU ODLUKA VEZANIH ZA ZAŠTITU OKOLIŠA

- Sažetak -

*Ekološka svijest i upućenost šire javnosti, ali i političkih struktura, u pojam i značaj zaštite okoliša, generalno gledajući, u BiH je na veoma niskom nivou, što možemo vidjeti na svakom koraku. Kao glavne razloge niske ekološke svijesti možemo navesti uobičajene probleme zemlje u tranziciji, ekonomsku krizu, obnovu osnovnih infrastruktura, odsustvo eko-javnog mnijenja, eko-obrazovanja, kulture življenja, ali generalno i konformizam i latentnost cijele bh. javnosti. Međutim, jedan od ključnih problema slabo razvijene svijesti o zaštiti okoliša je u **medijima**, koji kako informišu javnost, tako i kreiraju javno mnijenje. Ovaj tekst analizira **ulogu medija i javnosti** u problemima vezanim za zaštitu okoliša.*

Ključne riječi: javnost, javno mnijenje, učešće javnosti, mediji, zaštita okoliša, pristup informacijama, odnosi s javnošću, mas-mediji, okolišno (ekološko) novinarstvo.

Uloga javnosti i medija u interakciji s javnom vlašću

Pojmu javnosti pripadaju svi građani i udruženja građana koji razmišljaju i razgovaraju o zajednici u kojoj žive te ta razmišljanja formuliraju u kritiku i odbijanje, prijedloge i prihvatanje, koje javno izražavaju i zastupaju te na taj način i pokušavaju utjecati na javno mišljenje. „*Ne postoji jedna javnost, već različite razine javnosti koje se temelje na različitim stupnjevima zanimanja i sposobnosti.*”² Prema nekim politološkim teorijama, uloga javnosti

¹ Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

² Aggens u članku “Identificiranje različitih razina zanimanja javnosti u sudjelovanju”

je da posredstvom medija raspravlja o radu državne vlasti. Tako se javnost institucionalizira kao princip javne kontrole, odnosno izvor ljudske volje i zakonodavstva.

„Takav model je po isticanju nekih klasičnih politologa i komunikologa istaknut kao model međusobne interakcije u kojoj se uspostavlja dvosmjernost – uzajamnost komunikacijskog događanja. Političari i novinari, kao akteri uvjeravanja moraju odgovoriti na potrebe javnosti, tako da ona prihvatanjem posredovane poruke, potrebu osjeti kao svoju – situacija interakcijske neovisnosti. U interakciji sa javnošću, država (vlada) je dominantna – ima u rukama informacije i moć.”³

Političari i moćne strukture svuda u svijetu žele da kontrolišu medije, ma šta oni javno o tome govorili. Nijedan političar ne želi svojevolumno da se odrekne pozicije iz koje može da diktira, ili u najboljem slučaju, da utiče na medije i njihovo izvještavanje. ”Vlasti treba da prihvate činjenicu da je posao medija da svijet i pojave u njemu prikazuju onakvim kakve one zaista jesu, a ne onako kako bi vlasti željele da ljudi misle o tome. Mora se izvršiti depolitizacija i jasno razdvajanje između struktura državnih vlasti i medija. Ovo razdvajanje mora da bude javno ispoljeno da bi bilo jasno.”⁴ Pored državnih institucija vlasti i političkih stranaka te interesnih grupa, postoje i druge institucionalne sile koje imaju odlučujući uticaj na oblikovanje javnog mišljenja, kao što su javna ili privatna sredstva informisanja, lideri javnog mnijenja i aktivne društvene grupe.

Jedan od principa demokratije je taj da ljudi imaju pravo da učestvuju, direktno ili indirektno, u donošenju odluka koje oblikuju budućnost te je stoga pristup javnosti tačnim informacijama od suštinskog značaja. Kao dodatak pravu na informisanost, javnosti je također potreban pristup procesu donošenja odluka. Dakle, aspekt učešća javnosti, izgradnje konsenzusa i donošenja odluka važna je karakteristika funkcionisanja demokratije.

Razvojni put javnosti i njenog učešća kao aktera u zaštiti okoliša

Zaštita okoliša je aktivnost nastala kao potreba ograničavanja i usmjerenja ljudskih djelovanja koja su počela da prijete eliminacijom uslova za fizički opstanak živog svijeta na planeti Zemlji. Naime, čovjek je u nastoja-

³ Voćkić-Avdagić Jelenka, (2002) Suvremene komunikacije - ne/sigurna igra svijeta, FPN, Sarajevo.

⁴ Hendersen, Gvinet, BBC; Dio izlaganja “Državni mediji – istorijat propuštenih prilika, s.a. s.l.

nju da prirodne potencijale pretvori u društveni proizvod, u želji da obezbijedi bolje uslove za svoj život, ugrozio samu prirodnu bazu u kojoj postoji. Ozbiljnije poremećaje prirodnih tokova uslovio je konstantni rast ljudske populacije, ali i nagli razvoj tehnologije. Vrhunac ovog procesa je svakako 20. stoljeće, globalna industrijska revolucija, beskrupulozna trka za kapitalom, nagli demografski poremećaji koji za posljedicu imaju sve češće naseljavanje prirodnih „oaza“ u kojima čovjek do sada nije živio (npr. izgradnja naselja i gradova u pustinjama i drugim netaknutim područjima).

Čovječanstvo je, srećom, u određenom trenutku shvatilo da prirodni resursi imaju granice izdržljivosti i da se mora voditi računa o tome kako i u kojoj mjeri se koriste. Ova spoznaja je uslovlila nastajanje zaštite okoliša kao posebne discipline.

Briga za okoliš je neposredni i vitalni interes svakog pojedinca, tako da od samog početka njene aktualizacije privlači pažnju šireg auditorija, bez obzira na političku, stalešku, vjersku i svaku drugu pripadnost. U početku spontano, kasnije sve organizovanije, javljaju se pokreti za zaštitu, očuvanje i unapređenje okoliša na svim meridijanima.

Razvoj svijesti vodio je razvoju ideje i prakse, tako da je **javnost** kao učesnik u oblasti zaštite okoliša prošla razvojni put koji se može podijeliti u tri faze:

1. FAZA: Skretanje pažnje na probleme

U ovoj fazi javnost je spontanom aktivnošću ukazivala na već postojeće probleme koji su nastali zbog određenog ponašanja donosioca odluka. Djelovalo se javnim protestima i zahtjevima prema vlastima da se počinitelac, odnosno zagađivač, kazni te da se donesu propisi kojima bi se zabranilo ili ograničilo određeno djelovanje prema okruženju. Svakako da je u ovoj fazi djelovanje javnosti doprinijelo da se problemi istaknu, ali se djelovalo unazad, to jest, nakon što je negativni efekat već proizveden. Pozitivna tekovina ove faze je podizanje svijesti o postojanju problema koji čovjek proizvodi u životnoj sredini. Kao vrlo značajan učinak u ovom periodu izdvaja se pritisak američke javnosti na donošenje Zakona o zaštiti okoliša (Environmental Policy Act) u SAD-u, 1970. godine.

2. FAZA: Pokušaj javnosti da preventivno djeluje

U ovoj fazi uočeno je da djelovanje „unazad“ ne daje dovoljne efekte te da je neophodno preventivno djelovanje. Potrebno je i organizovanje javnosti i njeno prosvjeđivanje jačanjem veze s naukom i strukom. Proces iz-

gradnje svijesti je u stalnom porastu, javnost aktivnije utiče na vlast, ne u vidu spontanog bunta, nego kao izraz organizovane akcije putem djelovanja sve većeg broja organizacija koje se bave zaštitom okoliša. U ovoj fazi, došlo je i do organizovanja političkih stranaka i raznih ekoloških pokreta poznatijih pod imenom „zeleni“, koji su prvi istakli globalne probleme savremenog čovjeka i izrazili ih u sloganu „Misli globalno, djeluj lokalno“. Ekološki problemi nisu više bili stvar pojedinih nacionalnih država već problemi globalnog ili svjetskog društva. Ovdje je bitno spomenuti organizaciju *Greenpeace*, najpoznatiju ekološku organizaciju na svijetu, koja postoji više od četiri decenije. Mnoge kampanje ove organizacije bile su izrazito uspješne, ali načini na koji su članovi *Greenpeacea* podizali svijest svjetske javnosti izazivali su dosta kontroverzi.

3. FAZA: Javnost kao nezamjenjiv subjekt u novoj filozofiji razvoja društva

Početkom posljednje decenije 20. stoljeća održana je UN-ova Konferencija za okoliš i razvoj u Rio de Žaneiru⁵ na kojoj je usvojeno niz akata, a najvažniji je „Deklaracija o okolišu iz Ria“. Deklaracijom je zvanično „inaugurisan“ održivi razvoj, nova filozofija razvoja društva, koja ekonomski i društveni razvoj bazira na usklađenosti s potencijalima okoliša. Metodologija ovakvog rada je usvajanje sveobuhvatnih planova u kojima se socioekonomske potrebe društva stavljaju u kontekst zajedništva s očuvanjem okoliša u interesu „sadašnjih i budućih generacija“. *Javnost je istaknuta kao nezamjenjiv subjekt koja ovu ideju treba sprovesti u djelo*. Nevladine organizacije su, kao najorganizovaniji predstavnik javnosti, dobile posebnu ulogu kreatora politike zaštite, očuvanja i unapređenja okoline. Javnost nije više samo sredstvo koje ukazuje na problem, ili učestvuje u dijelu procesa kojim se regulišu odnosi u oblasti okoline, nego je snaga koja treba da iznese glavni dio tereta u ostvarenju ideala održivog razvoja. Mehanizam kojim je Evropa uspjela da pretvori opšte načelo „zajedničke i podijeljene odgovornosti u zaštiti okoliša“ u pravni akt je Konvencija o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i dostupnosti pravosuđa u oblasti okoliša⁶, poznatija kao „*Aarhuska konvencija*“.⁷

⁵ The Earth Summit - United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Rio de Janeiro, 1992 (<http://www.un.org/geninfo/bp/enviro.html>)

⁶ UNECE Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (<http://www.unece.org/env/pp/>)

⁷ Konvencija je usvojena na IV ministarskoj konferenciji «Evropa za okoliš», koja je održana 1998. godine u danskom gradu Aarhusu.

Konvencija predstavlja sadržajno jedinstven akt koji, ne samo kada je u pitanju oblast okoliša, predstavlja apsolutno novi pristup problemu izgradnje i uloge civilnog društva te je njenim usvajanjem stvorena kvalitetna baza za potpunu demokratizaciju odnosa u ovoj oblasti. Evropska unija, kao regionalna organizacija, također je ratificirala Konvenciju i prilagodila svoje zakonodavstvo iz te oblasti ovoj konvenciji, imajući u vidu da je pristup informacijama i učešće javnosti u donošenju odluka jedno od osnovnih prava svakog čovjeka. Mada je „projicirana” samo za evropski region, postoji velik interes vanevropskih zemalja za učešće u implementaciji ove konvencije te ju je do sada ratificiralo 39 zemalja svijeta.

Bosna i Hercegovina je učestvovala na IV ministarskoj konferenciji „Evropa za okoliš”, održanoj 1998. godine u danskom gradu Aarhusu, međutim, tadašnja bh. delegacija nije imala mandat da potpiše Konvenciju. Iako je prošlo deset godina od ministarske konferencije, BiH se još uvijek nije pridružila zemljama potpisnicama. Ratifikacijom Aarhuske konvencije naša zemlja bi ozvaničila procedure informiranja i učešća javnosti u donošenju odluka koje već obavezuju nadležne organe prema postojećim zakonima. S druge strane, budući da je BiH krenula putem evropskih integracija i ima za cilj članstvo u Evropskoj uniji, ona bi i u tom pogledu trebala pratiti evropske trendove.

S obzirom da je u protekle dvije decenije znatno unaprijeđena oblast zaštite okoliša u domenu međunarodnog zakonodavstva (*konvencije i protokoli poput Protokola o borbi protiv klimatskih promjena iz Kjota i sl.*), možemo konstatovati da je ovaj period zapravo period vraćanja zaštite okoliša na sami vrh svjetske *agende*. U vezi s tim dolazi do promjena i u političkim zalaganjima, kampanjama ali i odlukama, što za posljedicu ima i sve veće mobiliziranje svjetske javnosti. U zadnje vrijeme svjedoci smo da mnoge poznate ličnosti dižu svoj glas protiv uništavanja prirode, odnosno biljnog i životinjskog svijeta na svim meridijanima. Nedavno su bile organizirane javne kampanje protiv sječe amazonske prašume, nošenja krzna, odnosno istrebljivanja životinja u te svrhe, izlova ugroženih kitova zbog prodaje njihovog mesa te mnoge druge slične kampanje. No, najpoznatije mobiliziranje svjetske javnosti desilo se prošle godine kada su održani megakoncerti za borbu protiv klimatskih promjena „SOS Live Earth” u osam svjetskih metropola (Sidnej, Tokio, Šangaj, Hamburg, London, Johanesburg, Njujork i Rio de Žaneiro), na kojima su nastupila najveća imena svjetske muzičke scene. Seriju koncerata inicirao je Al Gore, bivši američki potpredsjednik, koji se posvetio borbi protiv klimatskih promjena te je naglasio da koncertima želi „informirati svjetsku javnost ne samo o krizi nego i o rješenjima”. Koncerte je uživo prenosilo 120 nacionalnih televizija, a oni

su se mogli pratiti i putem interneta na adresi <http://liveearth.msn.com>. Procijenjeno je da je koncerte gledalo više od dvije milijarde ljudi.

Način na koji je to uradio Al Gore, uz pomoć drugih ekoloških organizacija, pokazuje kako se mogu koristiti „privlačniji“ načini mobiliziranja javnosti, naročito mlade populacije u vezi s ovim jako ozbiljnim i bitnim pitanjima za cijelu planetu.

Učešće javnosti u BiH

Učešće javnosti u procesu donošenja odluka u oblasti zaštite okoline u Bosni i Hercegovini je od ključnog značaja za sprečavanje neodgovornog ponašanja vlasti, pojedinaca i kompanija prema sredini u kojoj živimo. Analizom pravne regulative Bosne i Hercegovine može se zaključiti da su zakonodavci u BiH prilikom pisanja raznih akata uglavnom predvidjeli posredne oblike učešća građana u odlučivanju putem izabраних predstavnika. Može se istaći postojanje minimalnog broja zakonski garantovanih mogućnosti direktnog učešća građana (referendum, zbor građana) čija je važnost značajna, ali svrsishodnost u procesima stalnog donošenja odluka je upitna. Rad organa vlasti BiH, ali i preduzeća, kao potencijalnih zagađivača, te njihove obaveze da o ekološkim problemima informišu javnost treba smatrati ustavnim pravom građana i ustavnom obavezom. Ova prava i obaveze regulisane su u mnogim zakonima, uključujući i zakone o sredstvima javnog informisanja, a posebno u Zakonu o slobodi pristupa informacijama. Međutim, ukoliko nema potrebne primjene, onda to zapravo znači samo ponavljanje ustavne ili zakonske proklamacije.

Država koja omogućava adekvatno učešće javnosti u procesu donošenja političkih odluka u osnovi ima daleko racionalniji način upravljanja i nadasve zadovoljnijeg građanina. Učešće javnosti u procesu donošenja odluka predstavlja jedno od osnovnih oblika učešća građanina u procesima odlučivanja o pitanjima koja su značajna za njega. Značajno je napomenuti da to nije samo pitanje demokratije već i samog opstanka današnjeg čovjeka, njegovog društvenog, kulturnog, ekonomskog i svakog drugog razvoja.

Mas-mediji – saveznici u borbi za zaštitu okoliša

Jedan od najboljih načina za informisanje šire javnosti o razvoju ili aktivnostima vlade je putem mas-medija. Međutim, odgovornost je i na samim novinarima, kao pojedincima, i njihovoj svjesnosti o važnosti tih informaci-

ja. Na globalnom tržištu informacija, sve je teže pronaći mjesto za informaciju o okolišu. Vijest ekološkog sadržaja koja danas pobuđuje zainteresiranost medija, samim tim i građana, ustvari je opis posljedice neke intervencije u okoliš, bilo da je u pitanju ljudski faktor ili prirodna katastrofa. No, da bi interakcija ekologije i medija bila još kontroverznija, citirajmo i Nicka Galliea, bivšeg direktora za odnose s javnošću *Greenpeacea*: „*Greenpeace* je oduvijek kotirao kao fascinantna i poželjna tema u medijima. Nudio im je „unaprijed spakiranu“, pojednostavljenu, ali vrlo snažnu sliku društvene konfrontacije, k tome svaki put na nov i uzbudljiv način.“⁸ „Novinari su smatrali bizarnim koliko i fascinantnom pojavu kad ljudi podmeću svoja tijela pred harpune za kitove ili ih poliježu pod spremnike nuklearnog otpada namijenjene bacanju u morske dubine. Te su aktivnosti zbog svog junaštva percipirane od medija kao dar Božji. A bile su zapakirane na način da ih mediji - od novina do televizije - mogu progutati u jednom zalogaju, ne mučeći se sa žvakanjem“⁹.

Ali, šta je s onim ekološkim problemima koje ne možemo ponuditi javnosti u spektakularnom pakovanju ili za čije objašnjavanje nisu dovoljne tri rečenice? Njihova je razrada, nažalost, uglavnom rezervirana za krugove stručnjaka koji vrlo često zaziru od „upletanja“ najšire javnosti u proces donošenja odluka i teško pristaju na javne rasprave o kontroverznim temama. No, bez obzira na to određuju li difuziju informacija u medijima državni ili neovisni faktori, bez obzira na to jesu li informacije bliže konzumerizmu (propagiranju tehnologije i „napretka“), tzv. *mainstream environmentalizmu* (sistemu održivog razvoja) ili možda radikalnoj ekologiji, mediji su se pokazali *dominantnim socijalnim instrumentom koji oblikuje javno mnijenje u pitanju brige za okoliš*.

Okolišno (eko)novinarstvo

Okolišno novinarstvo (*Environmental Journalism*¹⁰) postaje specijalizacija u novinarstvu sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća kada se i osnivaju posebni odsjeci na određenim fakultetima u Sjedinjenim Američkim Državama koji pokrivaju ovu tematiku.

Međutim, korijeni okolišnog novinarstva sežu u 19. stoljeće kada počinju da se ističu tzv. „*nature writers*“ kao što su Ralph Waldo Emerson, autor ese-

⁸ Hrgetić, Nenad, *Greenwashing: ekologija, etika i politika u medijskom lijevku*, s.a, s.l.

⁹ Anderson, Alison (1997): *Media, Culture and the Environment*, London: UCL Press

¹⁰ *Environmental journalism* (http://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_journalism)

ja „O prirodi” i Henry David Thoreau¹¹. Razvoj ekološkog novinarstva, kao profesije, paralelno prati pojavu ekoloških organizacija (70-ih godina prošlog stoljeća), koje postaju *mainstream* kulturnih pokreta tih godina. U to vrijeme američka zoologinja i biologinja Rachel Louise Carson objavljuje knjigu „Tiho proljeće”, u kojoj je detaljno opisala štetne posljedice DDT-ja i sličnih pesticida na zdravlje ljudi i prirodu. Knjiga je postala vrlo popularna i ubrzo nakon smrti autorice američke federalne vlasti su zabranile upotrebu DDT-ja.

Nažalost, okolišno novinarstvo u BiH je još uvijek na marginama, ne samo po zastupljenosti u medijima - posebno elektronskim - već i po nedovoljnoj zainteresiranosti novinara za istraživanje složenih i često vrlo opasnih tema.

Mediji koji su se proteklih godina isticali u istraživačkom novinarstvu, u međuvremenu su odustali od takvih tema, okrenuvši se, uvjetno rečeno, lakšim temama. Sve u svemu malo je primjera u posljednje tri do četiri godine iz kojih bi se moglo zaključiti da je pravo istraživačko novinarstvo u BiH i dalje živo. Ne zaboravimo da se u našoj zemlji nalazi bogatstvo divljih, prekrasnih i većinom netaknutih lokacija, da u njoj postoji na hiljade kilometara bistrovodnih rijeka, stotine jezera i ogromna mreža podzemnih voda, koje su ozbiljno ugrožene lošim prostornim planiranjem, bespravnim odlaganjem smeća i nepromišljenim ekonomskim razvojem. Beskrupulozna privreda iskorištava blage zakone u oblasti zaštite okoliša i još blaže vlasti te eksploatira prirodne resurse, poput drvne građe. Jednom riječju, u BiH je na sceni pljačka prirodnih resursa o kojoj ćemo veoma rijetko pročitati objektivan članak ili pogledati TV prilog, zato što je u sjeni uglavnom vlasnik medija, koji „svoje” informativno sredstvo koristi u ostvarenju nečijeg interesa. Medijsko izvještavanje u BiH o tome u zadnje vrijeme postaje predmet manipulacija iz kojih stoje drugi skriveni ciljevi. Također, postoje i mnogi slučajevi pritiska i zastrašivanja novinara-reportera od sumnjivih eksploatorskih domaćih, odnosno stranih korporacija.

Ono što kod nas često prolazi kao „ekološko novinarstvo” ustvari predstavlja izvještavanje o akcijama čišćenja grada i sadnje drveća. Malo je detaljnijih priča o okolišu, kao i kontinuiranog praćenja zbivanja na ovom polju. Zar bh. javnost zaista ne treba da bude obaviještena o trenutnoj situaciji zbrinjavanja otpada i njegovom negativnom uticaju na zdravlje ljudi? O tome gdje se skladišti i kako se tretira medicinski otpad, dotrajali lijekovi, a znamo da ga u BiH ima i previše? Gdje se odlaže otpad iz klaonice? O tome da 95 posto teritorije BiH nema postrojenja za pročišćavanje otpadnih voda

¹¹ Američki ekolog i filozof koji je u svojim najpoznatijim djelima predvidio metode i dostignuća ekologije i okolišne historije, odnosno dva izvora današnjeg tzv. „environmentalisa”.

(npr. komunalnih), koje se pred očima javnosti ispuštaju u rijeke, a onda tokom ljeta ta ista javnost provodi dane kupajući se u istim tim rijekama!...

Dakle, možemo reći da granica između zaštite okoliša i zaštite zdravlja ljudi u suštini ne postoji, jer stanje u okolišu itekako utiče i na zdravlje ljudi. Ta veza je fundament ekološkog novinarstva.

Postoji nekoliko faktora kojima se može objasniti slaba prisutnost ekonovinarstva u BiH. Najčešće se navodi da je zemlja pod teretom mnogo urgentnijih problema. Politička situacija još uvijek je nestabilna, ekstremni nacionalizam itekako prisutan, skandali vezani za korupciju su gotovo svakodnevni, privreda i dalje slabi, a stopa nezaposlenosti je od 35 do 50 posto. Analizirajući rezultate projekta „Uspostavljanje regionalnog press-centra za okoliš u jugoistočnoj Evropi”¹² precizno smo identificirali razloge odsustva intenzivnijeg praćenja i pokrivanja okolišne problematike u bh. medijima:

- mediji posvećuju izuzetno malo pažnje tim problemima i pokazuju minimum zanimanja za pitanja zaštite okoliša u odnosu na njen značaj;
- izvještaji u bh. medijima o okolišnim pitanjima većinom su urađeni površno i bez dubljeg analitičkog pristupa;
- ne postoji konzistentnost i kontinuitet u izvještavanju o značajnim okolišnim pitanjima u BiH;
- većina medijskih izvještaja se svodi na izvještavanje o ekološkim nesrećama/katastrofama, što je u određenoj mjeri posljedica, dok se u potpunosti zanemaruje preventivna i edukativna uloga čitave zajednice u toj oblasti;
- većina reportaža u bh. medijima producirana je na izuzetno neatraktivan način, što donekle izaziva i kontrareakciju kod publike i čitalaca od one koja se u principu očekuje;
- uređivačka politika medija je takva da je ekologija na samom dnu prioriteta;
- ne postoje naznake kreiranja bilo kakve dugoročne koncepcije ili politike medija u cilju povećanja i razvijanja svijesti o zaštiti i unapređivanju okoliša što se automatski negativno reflektuje i na najšire javno mnijenje u BiH.

¹² Tabakova, V., Antonov, P. (2002) A needs assessment of environmental journalism in South Eastern Europe, REC

Odnosi s javnošću i zaštita okoliša

Praksa odnosa s javnošću je umjetnost i znanje kojim se, kroz uzajamno razumijevanje zasnovano na istinitom i potpunom obavještanju, postiže harmonija s okolinom.

Nadležne institucije koje se bave zaštitom okoliša u BiH minimalno rade na održavanju kontakata s javnošću. Pored nedostataka relevantnih informacija o ovoj tematici, postoji problem i u nepostojanju službi za odnose s javnošću u ministarstvima okoliša na svim nivoima vlasti te u drugim nadležnim institucijama. Iz većine ministarstava, odnosno institucija informacije uglavnom dostavljaju pomoćnici ili neki drugi službenici, po pravilu u pisanoj formi na, također u pisanoj formi, dostavljena novinarska pitanja. Zbog birokratije i dugotrajnosti procesa dobivanja informacija, novinari su primorani ili odustati od svog teksta, odnosno priloga, ili napraviti tekst na osnovu informacija dobijenih iz drugih izvora, koji su često nepouzdati.

Što se tiče odnosa s javnošću, bolji primjer su nevladine organizacije koje koriste većinu metoda *PR-a* u cilju obavještanja i uzajamnog razumijevanja organizacije i ciljne javnosti. Ipak, NVO nisu velike kompanije ili institucije i često nemaju dovoljno sredstava te zbog toga koriste neuobičajene metode odnosa s javnošću (npr. *distribucija letaka s raznim sadržajem u posebnim boksovima u toaletima kafića, restorana, čak i javnih wc-a itd.*).

Odnosi s javnošću vs. marketing

Odnosi s javnošću i marketing djeluju s različitih nivoa i na različite načine. Svaka akcija, bilo pojedinačna ili grupna, nalazi načina da utiče na javno mnijenje, povoljno ili nepovoljno. Miješanjem funkcija marketinga i odnosa s javnošću stvara se atmosfera u kojoj okruženje i javnost postoji zbog onoga čime se jedna kompanija ili ustanova bavi, a ne obrnuto, kako zaista jeste. U problematici učešća javnosti u zaštiti okoliša možemo dati nekoliko primjera tzv. odnosa s javnošću u čijoj su pozadini bili drugi ciljevi.

Kad se američka korporacija „Pacific Gas and Electric“ godine 1969. suočila s protestom ogorčene javnosti, jer je prilikom gradnje nuklearne elektrane u dotad netaknutoj divljini kanjona Diablo u Kaliforniji potpuno ogolila i devastirala njegove padine, dovinula se jednostavnom i jeftinom rješenju – posprejala je opustošene obronke gustom zelenom bojom. „Odat nam ovaj neuspjeli pokušaj prikrivanja kompromitirajućih činjenica za kompaniju stoji kao referentna tačka za savremeno vrijeme sraza ekološke krize i korporacijskih odjela za

odnose s javnošću, odnosno doba *greenwashinga*.¹³ „Osnovna zadaća *greenwashinga* je proizvoditi optimizam i prikazati korporacije, odnosno zagadivače, najvećim zaštitarima okoliša i to, prije svega, kroz medije, ali jednako tako i putem tehnologija i institucija, s trajnim ciljem da se *zamute granice između „zelenog sektora“ i znatno većeg svijeta korporacija*“¹⁴. Shvativši važnost medija, korporacijske strukture kreću u medijsku borbu za svoje pozicije koristeći se, između ostalog, i *greenwashingom*, odnosno demagogijom i manipulacijom, ne samo ekološkim znanjem nego i samom ekologijom kao paradigmat-ski interdisciplinarnom naukom.

Nakon *ekološkog desetljeća* sedamdesetih i kasnijega globalnog porasta ekološke svijesti, za kojeg su upravo korporacijski akteri najčešće prikazivani neodgovornima te uzročnicima ekološke krize, devedesete pokazuju u kojoj su mjeri korporacije naučile manipulirati retorikom zaštite okoliša. „U svijetu reklama, priroda i okoliš se vrednuju jedino u onoj mjeri u kojoj mogu povećati unosnost oglašivača.“¹⁵

Dakle, možemo zaključiti da postoji interakcija između sadržaja reklamnih poruka i dominantnih interesa osoba kojima su namijenjene: reklame u velikoj mjeri svoj sadržaj biraju upravo prema zahtjevima publike, ali jednako tako one i oblikuju interese svoje publike.

Internet kao sredstvo pružanja informacija i poticanja učešća javnosti u zaštiti okoliša

Pojava interneta, kao i pojava svakog novog medija (radija poslije štampe, televizije poslije radija), značajno mijenja dosadašnje stanje u komunikacijama. Po pravilu, novi medij dočekuje se s optimizmom praćenim velikim očekivanjima. Nadasve, s aspekta zaštite okoliša, internet je učinio i dalje čini lakše:

- otklanjanje prepreka za neposredno ispoljavanje interesa,
- okupljanje interesnih ekoloških grupa,
- uključivanje građana u politiku rješavanja eko-problema,
- izdavanje elektronskih ekoloških publikacija,
- brže širenje željenih informacija itd.

¹³ Athanasiou, Tom (1998): *Divided Planet: The Ecology of Rich and Poor*, Athens and London: The University of Georgia Press.

¹⁴ Hrgetić, Nenad, *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.* str. 9.

što se ranije nije moglo ni zamisliti s postojećim komunikacijskim tehnologijama.

Internet, mreža svih mreža, zapravo je informacioni 'krvotok' ili 'nervni sistem' ekološkog svijeta. Brzina kojom se internet širi svjedoči da mreža efikasno zadovoljava potrebe stotina miliona ljudi. Uostalom, zamislite savremeni svijet bez interneta.

Webstranice i portali bi trebali da služe kao slobodna komunikacijska platforma za saradnju i razmjenu informacija o zaštiti okoliša i prirode u cilju bolje organizacije i koordinacije aktivnosti svih zainteresiranih strana, kao i razvoj jačeg i utjecajnijeg civilnog društva. Međutim, okoliš je, kao jedna od bitnih grana naše privrede i politike, veoma malo prisutan na bh. web prostoru. Pretraživanjem interneta, došli smo do saznanja da samo neke vladine institucije u BiH koje su nadležne za pitanja okoliša imaju svoje webstranice koje se ne ažuriraju redovno ili sadrže samo osnovne podatke. Na internetskom prostoru situacija je nešto bolja kada je u pitanju nevladin sektor.

Sve institucije i organizacije trebaju imati na umu da su web prezenatacije jedan vid odnosa s javnošću, tako da oni koji žele da se profesionalno predstavljaju svojoj lokalnoj sredini, i šire moraju voditi računa o kvalitetu i kvantitetu objavljenih informacija, prvenstveno zbog toga što su one dostupne svima kao vid globalne komunikacije.

U skorije vrijeme u našem regionu, odnosno u zemljama bivše Jugoslavije, počela je „era blogova“. Blog je vrsta internetskog dnevnika, tj. webstranice na kojoj „blogeri“ hronološkim redoslijedom bilježe svoja razmišljanja, ideje i stavove. Ono što je najbitnije jeste da na svakom blogu postoji mogućnost komentiranja sadržaja, što znači da ko god želi može ostaviti svoj komentar na napisani sadržaj i time podstaknuti ili se uključiti u raspravu. U zadnje vrijeme mnoge ličnosti iz političkog i kulturnog života otvaraju svoje blogove i na taj način komuniciraju s tim dijelom javnosti, tzv. *bloggerima* (npr. političari: Željko Komšić, Mirsad Kebo...umjetnici: Damir Nikšić, Nebojša Šerić-Šoba i drugi).

Iz domena ekologije i njene zaštite, u BiH je najpopularniji blog „Čiste namjere“¹⁶ Tima Clancyja, američkog ekologa s dugogodišnjom adresom prebivališta u Sarajevu. Iz susjedne Hrvatske postoji „Zeleni blog“¹⁷ aktiviste udruge Zelene akcije Tonija Vidana i „Eko blog“¹⁸ Vjerana Piršića, aktiviste udruge Eko Kvarnera, koji je hrvatskoj ali i bh. javnosti poznat po ne-

¹⁶ <http://timclancy.blogger.ba/>

¹⁷ <http://zeleniblog.blog.hr>

¹⁸ <http://blog.vecernji.hr/ekoblog>

davnoj borbi u sprečavanju moguće ekološke katastrofe pri zapaljenju turskog broda u vodama kod Rovinja.

S obzirom na sveukupnu dostupnost, mogućnost *on-line* interakcije te brzinu prenosa poruke, možemo reći da blog uveliko utiče na novinarstvo. U vezi s tim, često su blogeri *mainstream* novinari, koji na blogu objavljuju one vijesti i informacije koje ne mogu objaviti u medijima. Pored toga, blog može biti svojevrsan alat za novinare, ali kao u cijelom virtualnom svijetu uvijek postoji sumnja u vjerodostojnost i tačnost informacija koje se nude.

INFORMATION AND THE COMMUNITY PARTICIPATION IN DECISION-MAKING PROCESS ON THE ENVIRONMENTAL PROTECTION

- Abstract -

When it comes to general climate in Bosnia and Herzegovina, ecological awareness is very low, both of the community and of the political structures – it is evident that they are not well informed about the concept of the environmental protection. The main reasons for the low perception of ecological problems are common to all countries in transition followed by economic crises, reparation of the basic infrastructures, lack of eco-public opinion, eco-education, culture of living and generally conformism and latency of Bosnian community as a whole. Having in mind the crucial problems that had caused low perception of the environmental protection, we must admit that the media, informing the community and creating the public opinion, are also responsible for current state. The role of the media and the community in solving ecology problems is discussed in this text.

Key words: community, public opinion, community participation, media, protection of the environment, access to information, public relations, mass media, ecological journalism.

Literatura:

1. Anderson, Alison (1997): *Media, Culture and the Environment*, London: UCL Press.
2. Athanasiou, Tom (1998): *Divided Planet: The Ecology of Rich and Poor*, Athens and London: The University of Georgia Press.
3. Black, Sam (1993): *The Essentials of Public Relations*, Kogan Page Limited.
4. Grupa autora, (2002): *Priručnik za praktičnu primjenu Arhuske konvencije u BiH*, REC Sarajevo.
5. Hendersen, Gvinet, BBC; *Dio izlaganja „Državni mediji – istorijat propuštenih prilika, s.a. s.l.*
6. Hrgetić, Nenad, *Greenwashing: ekologija, etika i politika u medijskom lijevku, s.a, s.l.*
7. Mitoš – Svoboda, Ljiljanka (2006): *Okolišna priča/Praktični savjetnik za okolišne novinare*, Press centar za okoliš, Osijek.
8. Nuhanović, Asad (1998): *Fenomen javnosti*, Promocult, Sarajevo.
9. Stefanović, Đ. (2006): *Unapređenje pristupa informacijama i učešća javnosti u donošenju odluka u oblasti okoline*, REC Sarajevo.
10. Šehović I., Islambegović, J. (2006): *Omogućavanje pristupa informacijama i učešća javnosti u donošenju okolinskih odluka*, REC, Sarajevo.
11. Tabakova V., Antonov, P. (2002): *A needs assessment of environmental journalism in South Eastern Europe*, REC.
12. Vočkić-Avdagić, Jelenka (2002): *Suvremene komunikacije - ne/sigurna igra svijeta*, FPN, Sarajevo.

Mr. Jasna Duraković¹

VAŽNOST ODNOSA S JAVNOSTIMA² I NEADEKVATNA PR³ EDUKACIJA U BIH

- Sažetak -

Profesija odnosa s javnostima se u BiH još uvijek pogrešno shvata i tumači, većinom radi neadekvatne PR edukacije koja se prenosi sadašnjim i budućim PR djelatnicima i radi generalnog neznanja domaće javnosti o PR-u. Odnosi s javnostima se netačno definiraju pa zbog toga često dolazi do poistovjećivanja PR-a sa drugim komunikološkim branšama, poput marketinga, oglašavanja, promocije i propagande. U naučnom smislu, odnose s javnostima moramo posmatrati kao komunikološku nauku i to kao najbitniju disciplinu menadžmenta. Pored toga PR moramo shvatiti kao ozbiljnu komunikološku praksu, nužnu u svakom segmentu savremenog društva i poslovanja. Dosadašnji PR obrazovni iskorak u Bosni i Hercegovini, nažalost, još ne prati i dovoljan kvalitativni nivo. Istovremeno, zanimanje privrednih subjekata ali i političkih institucija za PR stručnjake je u neprestanom porastu. Stoga, ukoliko naučne institucije žele odgovoriti na izazove tržišta i ponuditi kvalitetan kadar, bit će nužno obogatiti postojeće nastavne programe, bolje educirati postojeći kadar i pružati dodatne prilike za usavršavanje, te otvarati nove kolegije s tog područja na srodnim studijima.

Ključne riječi: odnosi s javnostima, značaj kvalitetne PR edukacije, važnost komunikacijskog tržišta, savremeno poslovanje, menadžment reputacije i ugleda.

¹ Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

² Djelomično objašnjenje ovog termina preuzeto iz knjige Udovičić, Radenko (2007), *Odnosi sa javnostima i novinarstvo: Informatori sa različitim ciljevima*, Media plan institut, Sarajevo, str. 19. "Odnosi sa javnostima – sam naziv oblasti koju razmatramo nedvojbeno ukazuje na ciljnu grupu – javnosti. Nekada je na prostoru bivše Jugoslavije korišten izraz odnosi sa javnošću, koji je ipak u naučnoj zajednici BiH preinačen u odnosi sa javnostima. Osnovni razlog je preciziranje toga šta je uistinu PR. Javnost je mozaik sačinjen od različitih etničkih, rasnih, vjerskih, geografskih, političkih, profesionalnih, socijalnih i drugih grupacija (Cutlip, Center, Broom, 2003:268)." Termin javnost je previše složen da bi se ograničio na samo jednu javnost, stoga naziv *odnosi sa javnostima* u množini ukazuje na činjenicu da PR komunikator gradi odnose s različitim ciljnim javnostima i ne samo s jednom javnošću.

³ PR je skraćenica od engleskih riječi Public Relations te je taj naziv preuzet na korištenje kao svjetski prihvaćen popularni termin za odnose s javnostima.

Odnosi s javnostima ili popularno rečeno PR (engl. Public Relations) su još i danas u dobi savremenog poslovanja i obrazovanja pogrešno shvaćena i pogrešno tumačena industrija u svijetu. Možemo reći da je to posebno slučaj sa stanjem odnosa s javnostima u Bosni i Hercegovini. Popularni eufemizmi koji se kod nas koriste u definiranju odnosa s javnostima glase otprilike ovako: “neka vrsta promocije”, “prodavanje magle”, “obmanjivanje priča”, “puko uvjeravanje” ili slično, što automatski stvara pogrešnu sliku o ovoj profesiji, predstavljajući je kao neku vrstu propagande, koja je jednosmjernom komunikacijom posvećena isključivo uvijanju ili izvrđavanju istine radi stvaranja profita i postizanja prednosti kod klijenata, kojima se tobože prodaje ta “magla”. Ali odnosi s javnostima su nešto sasvim drugačije. Odnosi s javnostima jesu sva ona komunikacija koja se tiče približavanja raznim javnostima na dinamičan način, i to dvosmjernom komunikacijom u interaktivnom procesu izgradnje povjerenja i međuljudskih odnosa, kojim se promoviraju glavni ciljevi dotične organizacije ili pojedinca.

Šta je PR

Odnose s javnostima prije svega moramo posmatrati kao komunikološku nauku i to posebno kao najbitniju disciplinu menadžmenta. PR predstavlja vrlo važnu disciplinu, upravo zato što je PR ključan u određivanju načina komunikacijskog djelovanja same uprave tj. rukovodstva organizacije ili pojedinca u javnosti i s javnostima. Kao što Sem Blek u svojoj knjizi *Odnosi s javnošću* navodi, “odnosi sa javnostima, kao što već i samo ime kazuje, bave se načinom na koji se ponašanje i stavovi pojedinaca, organizacija i vlada međusobno prepliću”. Blek dalje navodi da je u suštini osnovna filozofija odnosa s javnostima veoma jednostavna. Mnogi smatraju da je postavljene ciljeve lakše uspješno ostvariti uz podršku i razumijevanje javnosti nego kada je javnost suprotstavljena ili ravnodušna.⁴ Blek opisuje odnose s javnostima s nekoliko ključnih riječi, a to su ugled, percepcija, kredibilitet, povjerenje, sloga i obostrano razumijevanje zasnovano na istinitom i sveobuhvatnom obavješćavanju.⁵

Pošto se pojam PR-a često koristi netačno i nedefinirano, posebno na domaćem terenu, te se zbog preklapanja određenih komunikacijskih taktika, ali i najviše zbog neadekvatnog znanja ili neznanja poistovjećuje s pojmovima *oglašavanje*, *promocija*, *marketing*, *propaganda*, *publicitet*, *spanzoriranje*,

⁴ Blek, Sem (1997), *Odnosi s javnošću*, CLIO, Beograd, str. 7.

⁵ Ib. str. 8.

lobiranje, prodaja i slično, potrebno je navesti nekoliko dodatnih definicija odnosa s javnostima kako bi domaća publika ovu disciplinu bolje i ozbiljnije shvatila i kako bi i u akademskom okviru dobila priznanje naučne discipline, koje itekako zaslužuje.

U knjizi *Odnosi s javnošću: koncepti i teorije* Michaela Kunczika se naglašava da odnosi s javnostima moraju biti shvaćeni kao primijenjena društvena znanost uz čiju pomoć organizacije komuniciraju sa svojom okolinom, što drugim riječima znači da su odnosi s javnostima praktična primjena društveno-znanstvenih, odnosno komunikoloških rezultata istraživanja. Odnosi s javnostima su istovremeno i umijeće, jer treba znati šta se kada mora činiti.⁶ Dakle, samom činjenicom da odnosi s javnostima zaista predstavljaju umijeće, moramo ih shvatiti kao ozbiljnu komunikološku praksu, nužnu u svakom segmentu savremenog društva i poslovanja.

Institut za obavješćavanje javnosti navodi definiciju koja glasi ovako: "Obavješćavanje javnosti predstavlja planiran i stalni napor da se ostvari i održi dobra volja i uzajamno razumijevanje između organizacije i njene ciljane javnosti."⁷

Britanski institut za odnose s javnostima definira funkciju odnosa s javnostima kao nastojanje da se uspostavi i održi "obostrano razumijevanje između neke organizacije i njenih javnosti".⁸

Cutlip, Center i Broom definiraju odnose s javnostima kao interaktivni pojam, odnosno kao planirano nastojanje da se dobrim karakterom i odgovornim nastupom utječe na tuđe mišljenje, zasnovano na uzajamno zadovoljavajućoj dvosmjernoj komunikaciji.⁹

Ono što zapravo smješta odnose s javnostima u okvire funkcije upravljanja i što ističe dodatno njihovu važnost jeste slijedeća definicija: *Odnosi s javnošću su funkcija upravljanja koja uspostavlja i održava uzajamno korisne odnose između organizacije i različitih javnosti o kojima ovisi njezin uspjeh ili neuspjeh*.¹⁰

Pojednostavljenim riječima, u praktičnom smislu PR zaista jeste umijeće jer koristi razne komunikacijske alate za pripovijedanje sjajnih priča. Da bismo ispričali sjajnu priču, moramo prije svega precizno odrediti ko nam je

⁶ Kunczik, Michael (2006), *Odnosi s javnošću: koncepti i teorije*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 3.

⁷ Definicija preuzeta iz Blek, Sem (1997), *Odnosi s javnošću*, CLIO, Beograd, str. 10.

⁸ Definicija preuzeta iz Cutlip M. Scott, Center H. Allen & Broom M. Glen (2003), *Odnosi s javnošću*, MATE, Zagreb, str. 3.

⁹ Cutlip M. Scott, Center H. Allen & Broom M. Glen (2003), *Odnosi s javnošću*, MATE, Zagreb, str. 3.

¹⁰ Definicija preuzeta iz Cutlip M. Scott, Center H. Allen & Broom M. Glen (2003), *Ib.* str. 6.

ciljna grupa (kome se obraćamo) i onda razumjeti tu publiku. Dakle, potrebno je najprije upoznati se s glavnim brigama i interesima publike ili ciljne grupe kojoj se obraćamo i kojoj pripovijedamo kako bismo pronašli adekvatan način da se i publika uključi u to pripovijedanje priče, dakle da sudjeluje u ovom interaktivnom procesu. Onda moramo ispričati priču na neodoljiv i privlačan način. PR, dakle, ide jedan korak ispred drugih komunikacijskih djelatnosti. Znamo tačno zašto pričamo tu priču i šta očekujemo i želimo od publike da uradi, kao rezultat slušanja i interakcije s tom pričom.

Grunig i Hunt definiraju PR kao “nastupanje i pepoznavanje.” Drugim riječima, PR u svom nastupu izvršava konkretno zadate ciljeve te prednjači u prepoznatljivosti svog rada u odnosu na druge prakse.¹¹ Ovo ustvari govori o tome da svaka PR kampanja zaista mora pružiti podjednako snažnu sadržajnost i smisao kao i dobar način pripovijedanja priče. Dakle, prvo je bitno uraditi nešto dostojno ili vrijedno (pružiti suštinu i dati smisao) i onda dolazi prepoznatljivost i adekvatno priznanje za dobro urađen posao.

Konačno, da izvučemo suštinu, PR je pojednostavljeno shvaćeno “menadžment reputacije i ugleda”. PR je stvaranje i održavanje pozitivnog imidža pojedinca ili organizacije putem različitih komunikacijskih metoda, i to izgradnjom dobrih odnosa između komunikatora i javnosti. Reputacija je danas najvrjednija imovina, što znači da dobru reputaciju i ugled treba zaraditi i neprestano njegovati, a upravo PR služi za očuvanje dobrog imidža ili ugleda. PR je tu da stvara most povjerenja između komunikatora i javnosti i da proizvodi pozitivno ozračje u kojem djeluju pojedinci ili organizacije.

Zašto je PR nužan u svim segmentima života

Američko društvo za odnose s javnostima (PRSA) je 1982. godine usvojilo službenu izjavu o odnosima s javnostima. Autori su članovima udruženja predstavili definiciju koja ističe značaj odnosa s javnostima i ogroman društveni doprinos odnosa s javnostima u kojoj se između ostalog navodi da “odnosi s javnostima pomažu našem složenom, pluralističkom društvu da donosi odluke te da, razvijajući međusobno razumijevanje između grupa i organizacija, učinkovitije funkcionira. Oni služe usklađivanju privatnih i javnih načela djelovanja. Odnosi s javnostima služe širokom krugu institucija u društvu kao što su sindikati, poslovne organizacije, državne ustanove, dobrovoljne udruge, zaklade, bolnice, škole, fakulteti i vjerske usta-

¹¹ Grunig J. E. & Hunt, T. (1984), *Managing Public Relations*, Holt, Rinehart & Winston, New York.

nove. Da bi ostvarile svoje ciljeve, navedene organizacije moraju razviti uspješne odnose s različitim publikama i javnostima kao što su zaposlenici, članovi, lokalna zajednica, dioničari i druge institucije, ali i s društvom u cjelini.¹²

Dakle, voditelji gore navedenih institucija, posebno akademskih institucija, moraju shvatiti značaj odnosa s javnostima i usmjeriti se na mjerenje rezultata svojih ciljnih grupa ili svojih javnosti kako bi uspješno ostvarili svoje ciljeve, jer se zadani ciljevi oblikuju u vanjskom okruženju. Jako je bitno znati prezentirati i prenijeti to znanje na pravi način. Odnosi s javnostima imaju ogroman značaj u smislu unapređivanja čitavog društva i državnog uređenja. Kad realno sagledamo sliku savremenog društva u kojem živimo i u čijem okviru svakodnevno djelujemo, mi smo svi zapravo PR djelatnici na određen način. To možemo posmatrati s aspekta da se svaki pojedinac kao zaposlenik neke organizacije, i to u svim djelatnostima, služi različitim komunikacijskim vještinama kako bi proveo određene ciljeve i uspostavio harmoničan odnos s okruženjem u kojem djeluje. Stoga, bez prepoznavanja PR-a kao prije svega ozbiljne komunikološke nauke, pa onda kao nužno potrebne ili bolje rečeno neizostavne poslovne prakse danas i njegova integriranja u sve segmente društvenog djelovanja, nema ni napretka odnosno razvoja društva.

Statistika pokazuje da se PR i u Bosni i Hercegovini pozicionira kao profesija nužna svima. Kako Radenko Udovičić kaže, “vremenom je PR od profesije u javnosti karakterisane kao ‘propagandne’ ili ‘mutljaroške’ izrastao u struku za koju se traži kvalitet i stručnost. Krajnji rezultati PR-a se danas smatraju doprinosom razvoju cjelokupne zajednice”.¹³

PR i obrazovanje

Kad je PR edukacija i usavršavanje u pitanju, može se reći da su ljudi koji se bave ovom profesijom ili stručnjaci za odnose s javnostima u Bosni i Hercegovini dosada uglavnom bili prepušteni vlastitom snalaženju. Donedavno se o odnosima sa javnostima na stručnom nivou moglo slušati jedino na različitim komercijalnim seminarima, a u naučnim krugovima su se spominjali isključivo unutar kolegija za marketing. Iako je posljednjih godina učinjen značajan obrazovni iskorak (pokretanjem usmjerenja Poslovnog komu-

¹² Cutlip, M. Scott, Center H. Allen & Broom M. Glen (2003), Ib. str. 4.

¹³ Udovičić, Radenko (2007), *Odnosi sa javnostima i novinarstvo: Informatori sa različitim ciljevima*, Media plan institut, Sarajevo, str. 8.

niciranja, na Odsjeku za žurnalistiku Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, PR postdiplomskog studija na Filozofskom fakultetu u Tuzli, studija iz marketinške komunikacije na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu i sličnih studija i u Banjoj Luci, te mnogih visokih škola i dvogodišnjih studija za PR usavršavanje diljem BiH), još uvijek je znanje i obrazovanje koje se nudi u ovoj oblasti neadekvatno.

Božo Skoko navodi da se slična stvar dešava i u susjednoj Hrvatskoj. Imajući u vidu evropska i američka iskustva na području odnosa s javnostima, možemo lako potvrditi da dosadašnji PR obrazovni iskorak još ne prati i dovoljan kvalitativni nivo, kaže Skoko. Tako se odnosi s javnostima u Bosni i Hercegovini još nisu afirmirali kao naučna odnosno stručna disciplina, već se i dalje najčešće doživljavaju kao svojevrсни zanat, koji se najčešće uči kroz praksu. Upravo zbog toga i postoji problem pravilnog poimanja odnosa s javnostima u Bosni i Hercegovini, koji još ne mogu da se odvoje i budu nezavisni od marketinga. Istovremeno, zanimanje privrednih subjekata ali i političkih institucija za stručnjake s područja odnosa s javnostima je u neprestanoj ekspanziji. Prema tome, ukoliko naučne institucije žele odgovoriti na izazove tržišta i ponuditi kvalitetan kadar, bit će nužno obogatiti postojeće nastavne programe i otvarati nove kolegije s tog područja na srodnim studijima.¹⁴

Zaključak

Stalni rast PR industrije i potražnja PR stručnjaka i savjetnika u svijetu biznisa otvara potrebu za jasnim definiranjem standarda u obrazovanju ove struke, što je gotovo nemoguće bez jasno definiranih kriterija unutar univerzitetskih institucija. Ključnu ulogu u definiranju novih obrazovnih kriterija iz ove oblasti će imati navedeni fakulteti (Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Ekonomski fakultet u Sarajevu i Filozofski fakultet u Tuzli), koji unutar svojih PR kolegija i studija imaju kvalitetnu infrastrukturu za razvijanje kvalitetnijeg studija. Međutim, taj proces je znatno usporen i skoro onemogućen zbog, prvenstveno, nepostojanja kvalitetnog curriculuma, te dovoljnog broja stručno osposobljenog kadra koji bi izvodio nastavu iz ove

¹⁴ Vidjeti više u tekstu Skoko, Božo (2002), *Obrazovanje za odnose s javnošću u Hrvatskoj – PR između znanosti i zanata*, Fakultet političkih znanosti, Odsjek za odnose s javnošću, str. 1.

oblasti. Izmjena kriterija, navodi Skoko, pozitivno može utjecati na izmjenu nastavnih planova i programa te njihovo usklađivanje s evropskim standardima, odnosno s univerzitetima i školama na kojima su ostvareni kvalitetni dosezi u obrazovanju za odnose s javnostima.¹⁵ Komparacijom s pozitivnim iskustvima iz svijeta programi će usvojiti načelo kvaliteta a kroz njihovu modernizaciju doći će do kvalitetnijeg obrazovanja stručnjaka za odnose s javnostima, što će se pozitivno odraziti na cjelokupno stanje ove sve traženije struke u Bosni i Hercegovini.

Posebna težnja bi trebala biti na usavršavanju budućih nastavnika i saradnika na kolegiju odnosi s javnostima, kako bi svi dobili kvalitetnu edukaciju i bili spremni za samostalno izvođenje novih kvalitetnijih i sadržajnijih programa. Uključivanjem studija za odnose s javnostima u BiH u moderne evropske PR trendove djelovat će se pozitivno na nekoliko nivoa. Prije svega, stvorit će se standardi djelovanja PR kao struke, omogućit će se kvalitetno obrazovanje budućih PR stručnjaka, koji će u kompanijama, vladinim i nevladinim institucijama, te PR agencijama, kreirati trendove PR-a u praksi. Na kraju, kvalitativno će se izmijeniti percepcija odnosa s javnošću kao struke i zanimanja u cjelokupnoj domaćoj javnosti te će konačno doći do njegove emancipacije.

Zbog velike potražnje za PR stručnjacima na tržištu, paralelno s razvojem sistema obrazovanja za PR u BiH, zamah u svome radu i dalje će imati i različiti komercijalni kursevi, seminari pa i privatni studiji za odnose s javnostima. Međutim, kvalitativnim jačanjem uloge univerziteta u obrazovanju budućih stručnjaka i nametanjem znanstvenih standarda automatski će se morati povećati kvalitet i privatne ponude.

Na kraju, kao što predlaže i Božo Skoko, ostvarenjem gore navedenih predviđanja “otvorila bi se nova stranica u životu odnosa sa javnostima, i konačno bi stali rame uz rame s razvijenim svijetom. U protivnom, bila bi to propuštena šansa s nenadoknadivim posljedicama”.¹⁶

¹⁵ Vidjeti više u tekstu Skoko, Božo (2002), Ib. str. 11.

¹⁶ Vidjeti više u Skoko, Božo (2002), Ib. str.12.

IMPORTANCE OF THE PUBLIC RELATIONS AND INADEQUATE PR-EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

- Abstract -

There are some misunderstandings and incorrect interpretations on public relations concept in Bosnia and Herzegovina. It is mostly caused by inadequate education intended for present and future PR officers and general ignorance about PR duties. Public relations are being wrongly defined and therefore some mislevelling occurs when comparing PR to other communicology branches, like marketing, puffing, presentation, and advertising. In scientific manner, public relations should be viewed as communicology science or to say the most relevant management discipline. Besides, PR should be considered as serious communicology practice necessary for each segment of the contemporary society and economy. Unfortunately, former PR educational step forward in Bosnia and Herzegovina is not followed by a sufficient quality level. At the same time, interest shown by economic subjects as well as political institutions has been increasing. Consequently, if scientific institutions wish to respond to the market challenges and offer qualified personnel, present curriculum should be enriched, existing personnel should get better education and additional chances for professional improvement and new courses of lectures in this field should be opened within related studies.

Literatura:

1. Blek, Sem (1997), *Odnosi s javnošću*, CLIO, Beograd.
2. Cutlip M. Scott, Center H. Allen & Broom M. Glen (2003), *Odnosi s javnošću*, MATE, Zagreb.
3. Grunig, J. E. & Hunt, T. (1984), *Managing Public Relations*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
4. Kunczik, Michael (2006), *Odnosi s javnošću: koncepti i teorije*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
5. Skoko, Božo (2004), *Obrazovanje za odnose s javnošću u Hrvatskoj – PR između znanosti i zanata*, Fakultet političkih znanosti, Odsjek za odnose s javnošću, Zagreb.
6. Udovičić, Radenko (2007), *Odnosi sa javnostima i novinarstvo: Informatori sa različitim ciljevima*, Media plan institut, Sarajevo.

ISTRAŽIVANJA

Prof. dr. Šefika Alibabić , Doc. dr. Kristinka Ovesni¹

SAVREMENA TEHNOLOGIJA KAO PODRŠKA REALIZACIJI KONCEPTA DOŽIVOTNOG OBRAZOVANJA I UČENJA U ORGANIZACIJI²

- Sažetak -

U radu se raspravlja o mogućnostima primene koncepta doživotnog obrazovanja i učenja u promenljivom okruženju uz podršku savremene tehnologije, što otvara potrebu izmeštanja fokusa naučnog interesovanja s preskriptivnih paradigmi na visokokontekstualizovane i specifikovane aktivnosti obrazovanja i učenja.

Realizacija koncepta doživotnog obrazovanja i učenja, na nivou savremenih organizacija, oslanja se u prvom redu na dizajniranje konteksta, zatim na izvesne strukturne promene primenom savremene tehnologije (promene odnosa u vezi s informisanjem, otvaranje linija komunikacije...), te na aktivnosti razvoja ljudskih resursa, koje se smatraju ključnim preduslovima ili pretpostavkama doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji.

U svetlu takvih pretpostavki, u radu se komentarišu nalazi empirijskog istraživanja sprovedenog u maju 2008. godine na uzorku od 680 zaposlenih u organizacijama u Srbiji koje koriste savremenu tehnologiju. Korišćenjem više neparametrijskih testova, faktorske analize (glavnih komponenti) i drugih statističkih metoda i postupaka, prilikom obrade podataka prikupljenih baterijom instrumenata, ustanovljeno je da se u organizacijama koje koriste savremenu tehnologiju posebno pruža podrška za bavljenje aktivnostima doživotnog obrazovanja i učenja, čime se podstiče: rešavanje uočenih problema, kontinuirana procena i vrednovanje, konstruktivan dijalog, kontinuirano sticanje najnovijih znanja, uspešno prilagođavanje promenama, individualna odgovornost, obezbeđivanje prednosti nad konkurentima, razvoj poverenja i samoobrazovanje.

S andragoškog stanovišta zanimljiv je i nalaz o snažnom, statistički veoma značajnom delovanju nekih bio-socijalnih, obrazovnih i radnih karakteristika (posebno nivoa i oblasti profesionalnog obrazovanja, radnog mesta i odnosa prema ra-

¹ Filozofski fakultet, Beograd

² Rad je nastao u okviru projekta «Obrazovanje i učenje – pretpostavke evropskih integracija», koji se realizuje u Institutu za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

zvoju karijere) na percepciju savremene tehnologije kao oslonca u realizaciji koncepta doživotnog obrazovanja i učenja.

Ključne reči: *koncept doživotnog obrazovanja i učenja, razvoj ljudskih resursa, organizacija, svaremena tehnologija, učenje u organizaciji.*

Uvod

Proces učenja i obrazovanja u organizaciji sve češće se u naučnim i stručnim krugovima određuje kao kontinuiran, strateški proces integrisan s radom, s kojim se paralelno odvija, koji rezultira promenama znanja, verovanja i ponašanja i podstiče razvoj kapaciteta organizacije za inovacije i rast (Marsick, Watkins, 2001). Prihvatanje koncepta doživotnog obrazovanja i učenja kao okosnice razvoja zahteva promene i u razumevanju različitih aspekata procesa razvoja ljudskih resursa na nivou organizacije. Odeljenja, odseci ili službe za obrazovanje, ako su i ustanovljeni ranije, nemaju dovoljno kapaciteta za samostalno davanje podrške savremenom načinu poslovanja. Uspešnu organizaciju, koja svoju snagu posebno crpi iz kognitivnih resursa zaposlenih, nemoguće je izgraditi iz pozicije jedinice za obučavanje. Potrebno je mnogo više od organizovanja jednokratnih obuka, više od delegiranja malog broja zaposlenih na seminare i radionice za kontinuirano profesionalno obrazovanje i mnogo više od informisanja menadžmenta o preduzetim obrazovnim aktivnostima.

Mnoge organizacije, posebno u našoj sredini, čak i ako prihvataju potrebu za kontinuiranim profesionalnim obrazovanjem zaposlenih, veoma retko razumeju da manje složeni procesi učenja i obrazovanja, koji se ogledaju u prihvatanju standardizovanih procesa i procedura, ne vode kompleksnijim izmenama usmerenim na ostvarenje napretka. U praksi je primetno konzistentno opiranje masivnijim i masovnijim promenama koje podrazumevaju više, aktivnije i dublje procese učenja, u kojima organizacija preispituje sopstvenu misiju i viziju, praksu i strategije; kreira novo znanje i na taj način otvara nove perspektive ugrađujući strategije generativnog učenja u programe za obrazovanje i obučavanje sopstvenih kadrova.

Poslovanje kakvo je preko dve decenije poznato u organizacijama koje su u strategiju svog poslovanja ugradile koncept doživotnog obrazovanja i učenja, koje podrazumeva primenu raznovrsnih andragoških puteva (od podsticanja horizontalne pokretljivosti proširivanjem znanja i rotacije poslova (Fe-

derighi, et al, 1999) do učenja zaposlenih kroz međusobnu interakciju pojedina, timova, radnih jedinica i menadžmenta (Watkins, Marsick, 1993)), gotovo da je sasvim nepoznato u našoj sredini, na šta ukazuju novija istraživanja i izveštaji (Despotović, 1997; Alibabić, 2002; Bolčić, 2003; Kulić, 2003; First Progress Report...2006). Brojni istraživački nalazi idu u prilog tvrdnji da je potreba za uvođenjem savremene tehnologije u organizacije potpuno osveščena. Jasno je da u realizaciji misije i vizije savremene organizacije tehnologija ima višestruku andragoško-didaktičko-metodičku ulogu - ona je sadržaj učenja u organizaciji, jer da bi je koristili, zaposleni moraju njome da ovladaju; ona je sistem pomoću koga savremene organizacije prenose znanja i informacije; ona predstavlja i dodatni izvor znanja, ali i oslonac u realizaciji aktivnosti obrazovanja i učenja odraslih (Ovesni, Samurović, 2000; Ovesni, 2001; Alibabić, Ovesni, 2007).

Posebno inspirativnom osnovom za istraživanje smatrali smo shvatanje da se u organizacijama koje koncept doživotnog obrazovanja i učenja prihvataju kao okosnicu delovanja razvoj ljudskih resursa koncentriše na problem učenja socijalnih jedinica, pa se shodno tome i fenomen organizacionog učenja smatra "učenjem grupe ljudi unutar socijalne jedinice koji su se okupili oko zajedničkog cilja" (Marsick, Watkins, 2001. str. 25-34). Pri tome, socijalna jedinica (grupa) uči kolektivno preko svojih članova; ona ima zajedničku svrhu i pravila ponašanja tokom procesa učenja, a socijalne jedinice (grupe) čiji broj, obim, postojanje i funkcionisanje nisu fiksirani čine organizaciju, koja predstavlja stalno promenljiv sistem. Pri tome, kompleksnost organizacije se povećava s brojem i veličinom subsistema, te svaki viši nivo poseduje kompleksniji obrazac odnosa nego što ga imaju niži sistemi. Svaka ljudska organizacija je otvoren sistem koji se razvija kroz interakciju s raznovrsnim elementima unutar ili izvan sistema. U otvorenom sistemu, promena (učenje) jedne jedinice utiče na druge - one su međusobno zavisne. Povećanjem decentralizovanosti organizacije, uvećava se i haotičnost promena. Njihovim su uvećanjem individue i subsistemi u organizaciji izloženi delovanju dinamičnog okruženja, na koje reaguju promenama (učenjem). Pojedinci u takvim organizacijama imaju istovremeno veću slobodu i manju pomoć u selekciji znanja. Takva dinamika vodi jačanju potrebe za andragoškim delovanjem, jer bez obzira na nepredvidljivost konsekvenci izbora, kadrovi imaju potrebu da uče sa svrhom (oni uče iz iskustva, postižu određene rezultate i usklađuju sopstveno delovanje s vizijom i misijom organizacije). U tako shvaćenom procesu doživotnog učenja i obrazovanja u organizaciji, neophodno je oslanjanje na nekoliko ključnih preduslova ili dominantnih aktivnosti u razvoju ljudskih resursa kao što su:

- razvoj kapaciteta za saradnju i za konstruktivnu identifikaciju konflikata,
- omogućavanje jasne komunikacije zasnovane na dobijanju informacija interakcijom sa spoljašnjim okruženjem i na njihovoj unutrašnjoj obradi na različitim nivoima (individua, tim, grupa...),
- razvijanje sposobnosti i mogućnosti za kritičko promišljanje i autonomno delovanje i
- omogućavanje procesa razvoja kognitivnih, afektivnih i senzornih sposobnosti.

Međutim, ovi preduslovi, kao posledica novog, izmenjenog okruženja ne nastaju jednostavno, sami po sebi. Oni zahtevaju, na širim osnovama koncipirano, kontinuirano andragoško delovanje na podsticanju promena, kako unutar svake socijalne jedinice posebno tako i unutar organizacije kao entiteta. To znači da je andragoška intervencija dvosmerna, jedan smer vodi u sistem organizacije (entiteta) čije je delovanje zasnovano na konceptu doživotnog obrazovanja i učenja, a drugi u socijalne jedinice. “Socijalne jedinice se moraju menjati kako bi shvatile same sebe, odnose s drugima i način na koji deluju pri postizanju ciljeva(...) čitava organizacija mora efikasnije učiti, kao i sve socijalne jedinice i individue u organizaciji koje teže ostvarenju svojih ciljeva jer i same participiraju u sistemu učenja.” (Marsick, Watkins, 2001. str. 25-34.)

Nalazi istraživanja

Polazeći od izložene osnove, ključni istraživački problem, koji smo smatrali nedovoljno istraženim posebno iz andragoške pozicije, bio je ispitivanje mogućnosti primene koncepta doživotnog obrazovanja i učenja u promenljivom okruženju uz podršku savremene tehnologije. U tom smislu, osnovni istraživački zadaci bili su (1) utvrđivanje postojanja ključnih preduslova (pretpostavki) doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji i analiza njihove strukture, (2) utvrđivanje povezanosti (međusobnog uticaja) ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji s (a) korišćenjem savremene tehnologije u organizaciji, (b) sistematskim andragoškim delovanjem u organizaciji, (c) bio-socijalnim, obrazovnim i radnim karakteristikama ispitanika.

Validnost instrumenata kojima su prikupljani podaci o percepciji ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji (PKPO), o koriš-

ćenju savremene tehnologije u organizaciji (KST), o sistematskom andragoškom delovanju u organizaciji (PAS) i upitnik o delovanju nekih bio-socijalnih, obrazovnih i radnih karakteristika (BSOR), proveravana je Delfi tehnikom, uz pomoć hotimično izabranih istraživača - eminentnih stručnjaka za relevantnu oblast. Pored toga, ispitivana je i relijabilnost svih mernih instrumenata u preliminarnom pilot-istraživanju na uzorku od 120 zaposlenih u šest organizacija. Za svaki zasebni instrument ispitivani su statistički koeficijenti relijabilnosti, izračunati momentni koeficijenti prvog i drugog reda, standardna devijacija, izvršene su Ajtem-ajtem analiza (studija interne strukture testa) i analiza relijabilnosti utvrđene su i prosečna korelacija među stavkama, korelacija između stavke i celokupnog instrumenta, te aritmetička sredina, varijansa i standardna devijacija, a izračunavan je i Cronbach α koeficijent u slučaju odstranjivanja stavke, kao i analiza varijanse za svaki instrument posebno (između subjekata, unutar subjekata, između stavki). Nalazi dobijeni za analizu relijabilnosti i za analizu varijanse, prikazani u tabeli 1, ukazuju na visoke pokazatelje metrijskih karakteristika instrumenta (reliabilnost - pouzdanost, konstruktivnu validnost, objektivnost, osetljivost i diskriminativnost), što znači da kako je korišćena baterija instrumenata homogeno-jednodimenzionalna, "mora da meri neki određen konstrukt" (Fajgelj, 2003), tj. u ovom slučaju, ključne preduslove doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji.

Tabela 1. Analiza relijabilnosti/analiza varijanse (pilot-istraživanje)

Analysis of Variance (pilot) PKPO	Sums of		Mean			Parameter Estimates
	Squares	df	Square	F	p	Est.com. var. =1,9488
Between Subjects	5804.455	679.000	8.549			Error var. =1,1223
Within Subjects	6105.111	5440.000	1.122			True var. =,8265
Between Items	286.616	8.000	35.827	33.447	**0,000	Est.com.int.-it.corr.=,4233
Residual	5818.495	5432.000	1.071			Est.rel. of scale = ,8685
Total		6119.000				Unb.est.of reliab.= ,8691
Summary for scale PKPO: Mean=29,447 Std.Dv.=8,77136 Valid N: 120						
Cronbach α : ,87469 Standardized α : ,8759						

Uzorak u istraživanju je bio prigodan, nesistematski; činilo ga je 680 subjekata iz 34 organizacije u više gradova Srbije (Beograd, Kragujevac, Čačak, Pančevo, Smederevska Palanka, Novi Pazar). Iako je neophodna veliči-

na uzorka bila 403 ispitanika, mi smo se opredelili za veći obuhvat, jer izbor subjekata, striktno gledano, nije bio slučajan. Izbor organizacija bio je ograničen samo na one koje u svom poslovanju koriste savremenu tehnologiju, a iz svake od organizacija slučajno je odabrano po 20 zaposlenih. Ispitivanje je realizovano uz pomoć studenata andragogije (III i IV god. 2007/08).

Na osnovu primenjenih T-testova za nezavisne uzorke i Levenovog testa homogenosti varijanse u potpunosti je potvrđena hipoteza o složenoj raspodeli odgovora za skalu kojom je ispitivana *percepcija ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji*. Dobijeni rezultati su omogućili donošenje zaključaka s 99-procentnom sigurnošću o tome da je izostanak korišćenja savremene tehnologije povezan s percepcijom ispitanika o uspešnosti prilagođavanja organizacije u kojoj su zaposleni na promene, s podsticanjem lične odgovornosti i dijaloga među zaposlenima. Nalazi pokazuju, s nešto nižom statističkom sigurnošću, od 95%, da je izostanak korišćenja savremene tehnologije povezan s percepcijom ispitanika o podsticanju rešavanja učenih problema i o obezbeđivanju prednosti nad konkurentima uz pomoć znanja zaposlenih. To ukazuje na jasnu opredeljenost ispitanika za omogućavanje strateškog pozicioniranja organizacija u kojima su zaposleni i na osvešćenost potrebe za doživotnim učenjem i obrazovanjem kao osnovnim preduslovima strateškog poslovanja. Iz ovog nalaza, kao posebno zanimljivo nameće se opažanje ispitanika da izostanak korišćenja savremene tehnologije onemogućava ostvarenje bazičnih preduslova efikasnog strateškog poslovanja. U prilog tome govore i nalazi koji na najvišem nivou statističke sigurnosti omogućavaju donošenje zaključaka o tome da ispitanici percipiraju korišćenje Interneta kao direktno povezano sa svim ključnim preduslovima doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji, a slično opažaju i korišćenje Windows operativnog sistema, s tim što ovde ostavljaju prostora za razumevanje kako i neki drugi elementi deluju na podsticanje dijaloga među zaposlenima i kako samo korišćenje Windows operativnog sistema nije dovoljno da se obezbedi sticanje najnovijih stručnih znanja. Dodatno potkrepljenje ovim nalazima pristiže i iz statističkog razjašnjavanja ostalih istraživačkih pitanja. Tako se s najvišom statističkom sigurnošću može zaključiti kako ispitanici opažaju da je korišćenje drugih operativnih sistema u njihovoj organizaciji povezano s podsticanjem samoobrazovanja zaposlenih, dok se s mogućnošću odstupanja manjom od pet procenata može tvrditi da oni opažaju kako je korišćenje drugih operativnih sistema u njihovoj organizaciji povezano s više ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji: s podsticanjem lične odgovornosti, s razvojem poverenja, rešavanjem učenih problema i s obezbeđivanjem prednosti nad konkurentima uz pomoć znanja zaposlenih. Na sličan način, u 99% slučajeva, ispi-

tanici opažaju i delovanje korišćenja intraneta, povezujući ga s: podsticanjem lične odgovornosti, rešavanjem učenih problema, s kontinuiranim praćenjem rada, obezbeđivanjem sticanja najnovijih stručnih znanja i obezbeđivanjem prednosti nad konkurentima uz pomoć znanja zaposlenih.

Još detaljniji nalazi dobijeni su primenom kanoničke korelacione analize koja pojašnjava da kada se posmatra međusobno delovanje ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji i korišćenja savremene tehnologije, više od 56% svih variranja u percepciji ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji može se pripisati delovanju korišćenja savremene tehnologije (tabela 2). Iako na prvi pogled to delovanje izgleda kao da nema dovoljno snage ($Cncl R^2_{(f1)}=0.346$; $Cncl R^2_{(f2)}=0.218$) zahvaljujući velikom broju ispitanika koji ga opažaju, o njemu se može zaključivati na najvišem nivou statističke značajnosti. I ne samo to - dodatni nalaz o redundanciji pokazuje kako se preko 13% svih variranja u percepciji ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji, s najvišom statističkom sigurnošću može pripisati delovanju korišćenja savremene tehnologije u organizaciji. Među ispitanicima je najčešće ispoljeno opažanje da korišćenje savremene tehnologije i to bilo kog operativnog sistema podstiče kontinuirano obezbeđivanje sticanja najnovijih stručnih znanja. Posebno često je i opažanje da izostanak korišćenja savremene tehnologije značajno onemogućava uspešno prilagođavanje organizacije na promene, destimuliše samoobrazovanje, ne omogućava obezbeđivanje prednosti nad konkurencijom uz pomoć znanja zaposlenih. U istom kontekstu se korišćenje Intraneta ili interneta opaža kao preduslov za uspešno prilagođavanje organizacije na promene, za podsticanje samoobrazovanja i za obezbeđivanje prednosti nad konkurencijom uz pomoć znanja zaposlenih. Kada se tome doda i podatak da preko 51% ispitanika tvrdi da u njihovim organizacijama ne postoji zasebna služba, odsek ili centar za obrazovanje zaposlenih, nalazi još više dobijaju na značaju - oni ukazuju da savremena tehnologija daje izrazito snažnu podršku realizaciji koncepta doživotnog obrazovanja i učenja i da tradicionalni pristup razvoju ljudskih resursa počinje da dobija novo obličje.

Tabela 2. Kanonička korelaciona analiza

Sažetak kanoničke analize				Koef. kanoničkih korelacija i njihova značajnost					f-ja	
				f-je	Cancl R	Cancl R2	χ^2	df	Sig.	λ^2
$\chi^2 (45)=145,81$ Sig. =,0000				0	0.346	0.120	145.809	45.000	**0.000	0.805
Kanonički R: ,34591				1	0.218	0.048	60.235	32.000	**0.002	0.914
Broj varijabli				2	0.154	0.024	27.534	21.000	0.154	0.960
Ekstrah. var.				3	0.125	0.016	11.522	12.000	0.485	0.983
Ukupna redund.				4	0.039	0.001	1.002	5.000	0.962	0.999
KORIŠĆENJE SAVREMENE TEHNOLOGIJE (BILLO KOG OPERATIVNOG SISTEMA)				(+)	.346	(+)	Kontinuirano obezbeđivanje sticanja najnovijih stručnih znanja			
KORIŠĆENJE INTERNETA I/ILI INTRANETA				(+)			Uspješno prilagođavanje na promene			
IZOSTANAK KORIŠĆENJA SAVREMENE TEHNOLOGIJE				(-)	.218	(+)	Podsticanje samoobrazovanja			
							Obezbeđivanje prednosti nad konkurencijom uz pomoć znanja zaposlenih			

Pokušavajući da još dublje proniknemo u srž dobijenih nalaza i da odgovorimo na istraživačko pitanje koje su to strukture koje ispitanici percipiraju kao ključne preduslove doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji, primenili smo faktorsku analizu. Za analizu glavnih komponenti odlučili smo se jer se mera reprezentativnosti merenih varijabli (KMO – Kaiser-Meyer-Olkin)) pokazala kao "idealna" (0.900), pri čemu je i Bartletov test sfericiteta ukazao na statističku značajnost najvišeg nivoa koja daje smisla ovakvom opredeljenju (Tabela 3).

Tabela 3. Kaiser-Meyer-Olkinova mera reprezentativnosti i Bartletov test sfericiteta

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		0.900
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	2490.915
df		36.000
Sig.		**0.000

S najvišom statističkom sigurnošću, od 99%, moguće je tvrditi da su primenom faktorske analize (glavnih komponenti) unutar ajtema obuhvaćenih instrumentom PKPO izdvojene dve ključne, nezavisne komponente koje su odgovorne za variranja u nalazima istraživanja (Tabela 4).

Prvi ekstrahovani faktor formiraju četiri stavke koje objašnjavaju čak 53.48% ukupne varijanse. Od konstitutivnih elemenata sa samim faktorom najviše korelira stavka koja ukazuje na opažanje da se organizacija u kojoj su ispitanici zaposleni uspešno prilagođava promenama. No, potrebno je napomenuti kako ni ostali konstitutivni ajtemi koji oblikuju izdvojenu komponentu ne zaostaju u intenzitetu delovanja; opažanje da organizacija u kojoj su subjekti zaposleni podstiče dijalog, razvoj poverenja i individualnu odgovornost. Interesantno je da ovako oblikovan faktor potkrepljuje nalaze brojnih ranijih istraživanja koja ukazuju na potrebu redefinisavanja sadržaja, metoda i pristupa razvoju ljudskih resursa, kako je detaljno opisano u korišćenoj literaturi (Watkins, Marsick, 1993; Merriam, Caffarella, 1999; Wilson, 2000). Ta komponenta je označena kao **"Razvoj ključnih kompetencija za organizaciono učenje."** Naredna izdvojena komponenta objašnjava 12,53% ukupnog variranja u podacima prikupljenim instrumentom PKPO; nju čini samo jedna stavka, koja ukazuje na percepciju ispitanika da njihova organizacija, pomoću znanja zaposlenih, obezbeđuje prednost nad konkurentima. Komponenta je označena kao **"Strateški razvoj ljudskih resursa"** jer ukazuje na planirani razvoj kognitivnih, afektivnih i senzornih sposobnosti zapo-

slenih, pri čemu se u obzir uzima mnoštvo relevantnih kontekstualnih elemenata (Garavan, Costine, 1995; McCracken, Wallace, 2000).

Tabela 4. Nalazi faktorske analize (glavnih komponenti)

	Fct. Analysis		Varimax norm.		Communalities		
	Fct 1	Fct 2	Fct 1	Fct 2	Fct 1	Fct 2	Mlt R ²
VAR14	-0.825	0.175	0.836	0.111	0.698	0.710	0.600
VAR15	-0.814	0.073	0.792	0.203	0.627	0.668	0.585
VAR16	-0.886	-0.029	0.825	0.324	0.680	0.785	0.751
VAR17	-0.850	0.028	0.810	0.258	0.656	0.723	0.686
VAR18	-0.682	-0.341	0.529	0.550	0.280	0.582	0.412
VAR19	-0.751	0.194	0.773	0.068	0.597	0.602	0.494
VAR20	-0.594	0.414	0.698	-0.192	0.487	0.524	0.323
VAR21	-0.722	-0.209	0.610	0.439	0.373	0.565	0.431
VAR22	-0.246	-0.849	-0.052	0.882	0.003	0.781	0.135
log (10) determinant of correlation matrix= -2,0238							
Eigenvalues/Variance: 4.813/53.477 1.128/12.532 Cumul % Vari-							
EKSTRAHOVANI FAKTORI (GLAVNE KOMPONENTE)							
1. Razvoj ključnih kompetencija za organizaciono učenje							
2. Strateški razvoj ljudskih resursa							

Zanimljivi su i nalazi dobijeni primenom kanoničke korelacione analize za podatke prikupljene instrumentom PKPO i upitnikom o delovanju nekih bio-socijalnih, obrazovnih i radnih karakteristika (BSOR). Oni ukazuju da se pri posmatranju međusobnog delovanja ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji i bio-socijalnih, obrazovnih i radnih karakteristika čak 74,7% variranja u percepciji ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji može objasniti delovanjem bio-socijalnih, obrazovnih i radnih karakteristika (Tabela 5). To delovanje se može opisati preko četiri funkcije statistički značajne u 99 odsto slučajeva i preko još jedne funkcije, statistički značajne u 95 odsto slučajeva; pritom, nalaz o redundanciji pokazuje kako se preko 13 procenata svih variranja u percepciji ključnih preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji, s najvišom statističkom sigurnošću može pripisati delovanju pojedinih bio-socijalnih, obrazovnih i radnih karakteristika.

Tabela 5. Kanonička korelaciona analiza

Sažetak kanoničke analize				Koef. kanoničkih korelacija i njihova značajnost						f-ja	
χ ² (117)=533,59 Sig. = ,0000				f-je	Cancel R	Cancel R ²	χ ²	df	Sig.	λ'	
Kano nički R : ,57920				0	.579	0.335	533.593	117.000	**0.000	0.450	
Broj varijabli				1	0.351	0.123	260.800	96.000	**0.000	0.677	
Ekstrah. var.				2	0.321	0.103	173.033	77.000	**0.000	0.772	
Ukupna redund.				3	0.230	0.053	100.329	60.000	**0.001	0.860	
				4	0.197	0.039	63.996	45.000	*0.033	0.909	
				5	0.152	0.023	37.620	32.000	0.228	0.945	
				6	0.131	0.017	22.057	21.000	0.396	0.967	
				7	0.095	0.009	10.523	12.000	0.570	0.984	
				8	0.082	0.007	4.516	5.000	0.478	0.993	

TOK KARIJERE	(+)	(+)	.579	(+)	Kontinuirano obezbeđivanje sticanja najnovijih stručnih znanja	
DUŽINA RADNOG STAŽA	(-)	(-)	.351	(+)	Podsticanje individualne odgovornosti	
OBLAST BAZIČNOG USMERENJA	(+)	(+)	.321	(-)	Podsticanje dijaloga	
OBRADOVANJE	(-)	(-)			Podsticanje razvoja poverenja	
RADNO MESTO/ZVANJE					Obezbeđivanje prednosti nad konkurencijom uz pomoć znanja zaposlenih	
RODITELJSKI STATUS	(-)	(-)	.230	(-)	Podsticanje rešavanja uočenih problema	
NAČIN PROFESIONALNOG AN- GAŽOVANJA	(+)	(+)	.197	(-)	Uspešno prilagođavanje organizacije promenama	

Ustanovljeno je posebno snažno delovanje toka karijere tj. broja organizacija u kojima su respondenti bili zaposleni ($Cncl R^2_{(f1)}=0.579$) i to takvo da se s najvišom statističkom sigurnošću, u 99 odsto slučajeva, može tvrditi da ispitanici koji su bili zaposleni samo u jednoj organizaciji percipiraju kako im je obezbeđeno kontinuirano sticanje najnovijih stručnih znanja. Izdvojena funkcija ukazuje da su organizacije u kojima je fluktuacija zaposlenih niža najverovatnije uložile dosta napora za široko zasnovano andragoško delovanje u realizovanju koncepta doživotnog obrazovanja i učenja, te da je svrsishodno i planirano doživotno obrazovanje i učenje jedan od najmoćnijih elemenata za sprečavanje fluktuacije zaposlenih, što potvrđuju i nalazi drugih istraživanja (Schultz and Schultz, 2006). Naredne izdvojene kanoničke funkcije takođe potvrđuju nalaze drugih istraživanja, posebno onih koje se odnose na uvođenje zaposlenih u posao, te različite aspekte profesionalne socijalizacije (Fenwick, 2001; Jennex, 2008; Dalkir, 2005; Ichijo, Nonaka, 2007). Na istom nivou zaključivanja izdvaja se i druga kanonička funkcija, koja, nešto manjom snagom ($Cncl R^2_{(f2)}=0.351$), ukazuje da ispitanici s kraćim radnim stažom opažaju da organizacija u kojoj su zaposleni podstiče razvoj individualne odgovornosti, a sličnu snagu ima i treća izdvojena kanonička funkcija ($Cncl R^2_{(f3)}=0.321$) koja ukazuje da ispitanici prirodno- tehničkog usmerenja i oni koji imaju manje odgovorno radno mesto ili su u nižim zvanjima, ređe od drugih opažaju da organizacija u kojoj su zaposleni podstiče dijalog među zaposlenima. Sa verovatnoćom od 99%, na osnovu četvrte izdvojene kanoničke funkcije, koja ima relativno slab intenzitet ($Cncl R^2_{(f4)}=0.230$), može se zaključiti da ispitanici koji nemaju roditeljski status ne opažaju da njihova organizacija podstiče razvoj poverenja niti da obezbeđuje prednost nad konkurencijom uz pomoć znanja zaposlenih. Peta kanonička funkcija ($Cncl R^2_{(f5)}=0.197$), koja je statistički značajna na nivou 0.05, dopušta da se s 95-procentnom sigurnošću zaključi da ispitanici koji su u stalnom radnom odnosu opažaju da organizacija u kojoj su zaposleni podstiče rešavanje učenih problema, ali da se ne prilagođava uspešno promenama.

Zaključci i preporuke

Istraživanje je pokazalo da se s izuzetno visokom statističkom podrškom može zaključiti da su ključni preduslovi doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji od kojih smo pošli na osnovu usvojene teorijske osnove, prema opažanju subjekata istraživanja, neraskidivo povezani s korišćenjem savremene tehnologije, te da poseban značaj u doživotnom obrazovanju i učenju na nivou organizacije ima korišćenje intraneta i Interneta, koji pružaju mo-

gućnost međusobnog povezivanja, kolaborativnog učenja, i koji utiču na snaženje timskog rada, povećanje individualne odgovornosti, razvoj organizacione klime u kojoj vladaju međusobno poverenje i u kojoj se neguje i podstiče dijalog, zajednički rešavaju problemi u cilju efektivnog i efikasnog strateškog poslovanja. To je posebno izraženo kod ispitanika koji opažaju da se organizacija u kojoj su zaposleni uspešno prilagođava na promene. Takvo mišljenje dominira i kod zaposlenih koji nisu menjali organizaciju u kojoj su angažovani, koji imaju kraći radni staž i koji su stalno zaposleni.

Uočena je i tendencija favorizovanja nekoliko preduslova doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji, koji oblikuju dva faktora (glavne komponente) - *Razvoj ključnih kompetencija za organizaciono učenje i Strateški razvoj ljudskih resursa*. Ta tendencija pokazuje da organizacije u Srbiji ne samo da razumeju potrebu za doživotnim obrazovanjem i učenjem već i da uočavaju neophodnost da ono bude kontekstualizovano i decentralizovano. Ovi, s andragoškog stanovišta laskavi nalazi, koji su potpuno usklađeni i s rezultatima brojnih empirijskih istraživanja koja su ukazala na potencijalno visoku ekonomsku i socijalnu opravdanost ulaganja u razvoj opštih kognitivnih sposobnosti zaposlenih, uz zahteve za kontinuiranim profesionalnim usavršavanjem i osvežavanjem znanja, potvrđuju diseminaciju ideje o doživotnom obrazovanju i učenju, a "...prema predviđanju nekih autora, za svakih pet godina četiri od pet ljudi u industrijskom svetu će obavljati poslove različite prirode od onih koji su se obavljali prethodnih pedeset godina. Većina će morati da se vraća obrazovanju, pre ili kasnije, da uči kako obavljati nove poslove" (Savićević, 2000).

Međutim, istraživački nalazi nedvosmisleno ukazuju i na to da organizacije na našem podneblju još uvek ne prepoznaju profesiju andragoga kao osnovu povezivanja svih procesa učenja i obrazovanja. I ne samo to: preko 53% organizacija nema nikakvu stalnu službu, odsek, centar ili razvijenu sistematsku formu obrazovanja zaposlenih. Takva tendencija je veoma zabrinjavajuća, posebno ako se tome doda stihijsko uvođenje moderne tehnologije i oslanjanje na nju kao na "magijsko" sredstvo za ostvarenje zagarantovanog napretka, što zajedno gradi zamku "tehničke himere". Ona ukazuje na formalnu orijentaciju ka modernom poslovanju uz suštinsko odbacivanje činjenica da sve više savremenih poslova zahteva korišćenje kognitivnih veština visokog nivoa i sposobnost rešavanja problema.

Slično mišljenje o ovom paradoksu dele i drugi istraživači. Pokušaje da se korišćenje znanja objasni isključivo kao proces koji se odvija posredstvom savremene tehnologije, Marsikova smatra neodrživim i to potkrepljuje nalazima istraživanja sprovedenog na 82 organizacije (Marsick, Watkins, 2001). Organizacije u kojima se pribeglo praktičnoj primeni simplifikovanih

rešenja, investirale su značajna sredstva u obučavanje za korišćenje savremene tehnologije, kao i u podsticanje zaposlenih da međusobno razmenjuju sopstvena znanja tako što će ih pohranjivati u organizacijske baze podataka. Ispitivanje je potvrdilo da ova rešenja, bez izgradnje andragoških sistema unutar organizacije koji pomažu sticanje i razmenu znanja, vode preinvestiranju sredstava. U 60% ispitivanih organizacija baze podataka nisu ažurirane; u preko 30% slučajeva, znanja iz organizacijskih baza podataka gotovo uopšte nisu korišćena; tek četvrtina zaposlenih smatrala je da će korišćenje intraneta poboljšati kompetitivnost organizacije. U gotovo svim organizacijama postavljana su pitanja aktuelnosti i korisnosti informacija, sigurnosti i poverljivosti podataka, kao i konzistentnog i kontinuiranog upravljanja, čuvanja i diseminacije znanja.

Iz andragoškog ugla posmatrano, da se ne bi zapalo u zamku "tehničke himere", neophodno je vršiti kompleksne intervencije na: "viziju i strategiju; rukovođenje i menadžment; kulturu i strukturu; kao i na praksu komuniciranja, upravljanje informacijama i znanjem, upravljanje realizacijom i podrškom i na korišćenje tehnologije" (Marsick, Watkins, 2001, str. 25-34).

Ovo mišljenje dele i drugi brojni autori, te tako naglašavaju da ono što je važno nije samo set tehnologije, već koncept koji je razvijen u organizaciji... koji je više usmeren na promene unutar organizacije nego na inovaciju softvera (Ichijo, Nonaka, 2007). Ideje koje dominiraju u drugim istraživačkim studijama (Wilson, Hazes, 2000; Jennex, 2008), a na koje ukazuju i rezultati našeg istraživanja mogu se integrisati u tvrdnji da se do pozitivnih rezultata u realizaciji koncepcije obrazovanja i učenja u organizaciji ne dolazi jednostavnim upravljanjem informacijama iz odeljenja za tehnologiju, već andragoški oblikovanim i usmeravanim delovanjem, kome savremena tehnologija služi za podršku u razmeni znanja.

MODERN TECHNOLOGY AS A BASE FOR REALIZATION OF THE LIFELONG EDUCATION CONCEPT AND LEARNING AT WORK³

- Abstract -

Possibilities for realization the lifelong education and learning concept in changing environment with the modern technology as a backbone are being discussed in this paper. This also implies redirection of the focal point of theoretical interests from prescriptive paradigms to highly contextualized and specified activities of education and learning.

Practical realization of the lifelong education and learning concept at the level of modern company today is mainly based on designing the appropriate context and structural changes (changing information relationships, opening and widening the communication lines, etc.) including modern technology as a curriculum component, as a delivery mechanism as a complement to instruction and an instructional tool. This practical realization is also based on activities of human resource development considering as the key preconditions and pre-suppositions of continuing lifelong education and learning at work.

In the light of these assumptions, results of empirical research were analyzed and explained. Data were collected in May, 2008 on a sample of 680 respondents, employed at companies in Serbia using modern technology. Statistics were subjected to nonparametric test, canonical analysis and exploratory principal component analysis with the Varimax rotation, etc. Based on aforementioned statistical analysis it was found that companies in Serbia using modern technology are very supportive for undertaking activities of lifelong education and learning. These companies are aimed to problem solving process; continuing evaluation and validation; enhancing dialogue; continuing learning and updating knowledge; efficient adaptation to changes; individual responsibility; gaining advantage over competitors or rivals; developing confidence and loyalty and self-education.

Indicators on strong statistically highly relevant impact some bio-social, educational and working characteristics have to perceptions of the modern technology as a base for realization the lifelong education and learning concept, might be the focus of interests from the perspective of Andragogy.

Key words: lifelong education and learning concept, human resource development, company, modern technology, learning at work.

³ This paper has been proceeded from the project „Education and Learning –presupposition for European integrations“ which has been running at the Institute for Pedagogy and Anthropology, Faculty of Arts, Belgrade, supported by the Ministry of Science and Ecology, Republic of Serbia.

Literatura:

1. Alibabić, Š., Ovesni, K., (2007) *Andragozi - menadžeri znanjem*, in: Klapan, A., Matijević, M. (eds.), *Zbornik radova sa treće međunarodne konferencije "Obrazovanje odraslih za ekonomiju znanja"*, Zagreb, Hrvatsko andragoško društvo.
2. Alibabić, Š., (2002) *Teorija organizacije obrazovanja odraslih*, Beograd, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
3. Bolčić, S., (2003) *Blocked Transition and Post-Socialist Transformation: Serbia in the Nineties*, Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association, 2.
4. Dalkir, K., (2007) *Knowledge Management in Theory and Practice*, Oxford, Elsevier Butterworth-Heinemann.
5. Despotović, M., (1997) *Znanje i kritičko mišljenje u odraslom dobu*, Beograd, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
6. Fajgelj, S., (2003) *Psihometrija, Metod i teorija psihološkog merenja*, Beograd, Centar za primenjenu psihologiju.
7. Federighi, P., Bax, W. and Bosselaers, L. (eds), (1999) *Glossary of Adult Learning in Europe*, Hamburg, European Association for the Education of Adults (EAEA), and UNESCO Institute for Education (UIE).
8. Fenwick, T.J., (2001) *Experiential Learning: A Theoretical Critique from Five Perspectives*, ERIC Clearinghouse on Adult, Career, and Vocational Education, The Ohio State University, Columbus.
9. "First Progress Report on the Implementation of the Poverty Reduction Strategy in Serbia", (2006) Government of the Republic of Serbia, IMF Country Report No. 06/141, International Monetary Fund Publication Services, Washington, D.C.
10. Garavan, T. N., Costine, P., and Heraty, N., (1995) *The emergence of strategic human resource development*, Journal of European Industrial Training, 10.
11. Ichijo, K., Nonaka, I., (2007) *Knowledge Creation and Management: New Challenges for Managers*, Oxford, Oxford University Press.
12. Jennex, M. E., Ed., (2008) *Knowledge Management: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*, London, IGI Global, Hershey & London.
13. Kulić, R., (2002) *Obrazovanje odraslih na prelomu veka*, Pedagogija, br.1 , Beograd, Pedagoško društvo Srbije.
14. Marsick, V. J., Watkins, K. E., (2001) "Informal and Incidental Learning", in: Merriam, Sh. B. (ed.), *The New Update on Adult Learning Theory*, San Francisco: Wiley Periodicals Inc.
15. McCracken, M. and Wallace, M., (2000) *Towards a redefinition of strategic HRD*, Journal of European Industrial Training, 5.
16. Merriam, Sh. B., and Caffarella, R., (1999) *Learning in Adulthood, A Comprehensive guide*, second edition, San Francisco, Jossey-Bass, A Willey Imprint.
17. Ovesni, K., Samurović, S., (2000) *Constraints on Adult Education in the Era of 'Digital Revolution' (Digital technology as a sword that can turn out either way)*, Spark-online (exploring electronic consciousness), 4, <http://www.spark-online.com>

18. Ovesni, K., (2001) *Razvoj kadrova za koncepciju medijske pismenosti*, in: Danilović, M., Popov, S. (eds.), *Tehnologija informatika obrazovanje*, Novi Sad, Institut za pedagoška istraživanja i Centar za razvoj i primenu nauke, tehnologije i informatike.
19. Savićević, D., (2000) *Put ka društvu učenja*, Beograd, DP Đuro Salaj i JNIP Prosvetni pregled.
20. Schultz, D., and Schultz, S. E., (2006) *Psychology & Work Today*, Pearson Education, New Jersey, Inc., Prentice Hall.
21. Watkins, K. E. & Marsick, V. J., (1993) *Sculpting the Learning Organization, Lessons in the Art and Science of Systemic Change*, San Francisco, Jossey-Bass.
22. Wilson, A. L., and Hazes, E. R., Eds., (2000) *Handbook of Adult and Continuing Education*, San Francisco, Jossey-Bass, A Willey Company.

POGLEDI I ISKUSTVA

Mr. Nikola Vujić¹

OBLICI I METODE ORGANIZACIJE OBRAZOVANJA U PREDUZEĆIMA

- Sažetak -

Novčana sredstva koja uspješne kompanije širom svijeta ulažu u obrazovanje zaposlenih rastu iz godine u godinu. Statistički podaci kažu da su u posljednjih deset godina izdaci za korporacijsko obrazovanje u SAD rasli 5% godišnje. Svi zaposleni moraju izvjesno vrijeme provoditi na usavršavanju. Negdje to traje jednu sedmicu, a negdje više sedmica. Potraga za perspektivama obrazovanja zaposlenih traži razmatranje promjena koje se dešavaju u strukturi rada kao i izbor najpogodnijih oblika i metoda obrazovanja. Sve je veći broj analitičara koji smatraju da će nauka i informacije postati ključni u artikulisanju modernih preduzeća. Prema nekim procjenama, za nekoliko godina jednostavno će nestati čak oko 60% sadašnjih radnih angažmana, a oko 50% zaposlenih će se baviti informacijama.

Ako obrazovanje prihvatimo kao aktivnost, tada se pojavljuje vrlo ozbiljan problem odabiranja ispravnog oblika i metode obrazovanja kao i optimalnog vremena za njegovo provođenje. U literaturi se obično hvale svi načini, tj. metode: metoda usmenog izlaganja, metoda demonstracije, metoda igranja uloga, metoda laboratorijskih i praktičnih radova, tekstualne i grafičke metode, metoda slučajeva itd. Ovdje je veoma važno formulisati cilj obrazovanja. Metoda koja je za jedan cilj najbolja, bit će potpuno neprikladna za drugi. Specifični ciljevi moraju odrediti metodu. Sve metode imaju određene prednosti i nedostatke i primjenjuju se zavisno od konkretne situacije i ciljeva koje treba postići.

Ključne riječi: oblici, metode, obrazovanje, usavršavanje, preduzeća.

U današnje vrijeme nauka veoma brzo napreduje ali i zastarijeva. To se posebno odnosi na stručne discipline i vještine. Relativizuju se bazična znanja, mijenjaju se tehnologije, komunikacioni sistemi, karakter ljudske aktivnosti u cjelini i orijentacija čovjeka u svijetu koji ga okružuje. Javlja se

¹ Tehnička škola, Trebinje

novi izazovi s globalizacijom odnosa na planetarnom nivou. Kompanije širom svijeta ulažu veliki novac u obrazovanje i usavršavanje svojih kadrova. Sve je prisutnije mišljenje da je obrazovanje jedan od najznačajnijih resursa i da ulaganje u ovaj resurs donosi nekoliko puta veće efekte od ulaganja u opremu. Neke od vodećih svjetskih kompanija, poput IBM, naprimjer, godišnje troše na obrazovanje svojih zaposlenih više nego što je cjelokupni budžet Univerziteta Harvard. Pravilo uspješnih kompanija postaje da svaki zaposleni godišnje mora izvjesno vrijeme provoditi u učionici, odnosno izdvojiti vrijeme za učenje i usavršavanje. Obrazovanje kadrova u preduzećima je od velikog značaja i u manje razvijenim državama, poput naše. Naime, jedan od najznačajnijih preduslova za transfer tehnologija je transfer znanja. Neophodno je permanentno obrazovanje kako bi se s tehnologija koje zahtijevaju mnogobrojno ljudsko angažovanje prešlo na tehnologije koje štede neposredni ljudski rad. Konkurentске sposobnosti savremenih preduzeća, pored ostalog, rezultat su i neprestanog osavremenjivanja ljudi zaposlenih u tim preduzećima.

Obrazovanje zaposlenih u preduzećima obuhvata tačno definisana znanja, sposobnost i navike koje su potrebne za obavljanje određenog zanimanja, ili profesije u okviru datog područja rada. Ova vrsta obrazovanja ima dvije međusobno različite dimenzije. To su stručno-teorijska i stručno-praktična dimenzija. Stručno-teorijsko obrazovanje je potrebno da bi pojedinac shvatio zakonitosti i principe rada u okviru određenog procesa rada, dok stručno-praktična znanja i vještine omogućavaju neposredno izvršavanje pojedinih operacija u okviru zanimanja ili profesije (Mijanović, 1999). Obrazovanje zaposlenih se javlja kao manje ili više sistematizovan oblik (put, način) prenošenja naučnih i tehničkih znanja. Njegova osnovna uloga se sastoji u slijedećem (Milošević i Kuljić, 2000):

- omogućava kvantitativni rast znanja i doprinosi širenju naučnih i tehničkih dostignuća u proizvodnim i radnim procesima;
- razvija misaone i praktične predispozicije radnika i na taj način ga podstiče da traga za novim mogućnostima upotrebe naučnih i tehničkih rezultata, tj. da dublje promišlja svoja proizvodna iskustva, koristeći naučna i tehnička znanja i tako doprinosi unapređenju radnog procesa.

Postoje dva modaliteta organizacije obrazovanja zaposlenih:

- obrazovanje unutar preduzeća i
- obrazovanje izvan preduzeća.

Organizovanje obrazovanja unutar preduzeća realizuje se putem slijedećih oblika:

- organizovanih predavanja frontalnog tipa,
- priučavanja,
- individualnih instrukcija,
- organizovanih rotacija ljudi po radnim mjestima,
- stručne praksae
- stažiranja pripravnika,
- mentorstva,
- studentske, ferijalne i profesionalne prakse.

Organizaciju obrazovanja izvan preduzeća moguće je realizovati putem slijedećih oblika:

- školovanjem,
- grupnim oblicima učenja,
- obučavanjem u simuliranim uslovima,
- konferencijama i raspravama,
- obrazovanjem na daljinu.

Prilikom planiranja obrazovanja zaposlenih vrlo bitno je precizno odrediti koji oblik obrazovanja odgovara datoj situaciji. Pri izboru organizacionog oblika neophodno je detaljno analizirati različite faktore. «Najvažniji su: cilj i zadaci obrazovanja, sadržaj obrazovanja, iskustva, interesi i motivacija potencijalnih sudionika, njihovi uvjeti života i rada, materijalni uslovi obrazovne ustanove, osposobljenosti andragoških kadrova za načine rada u predviđenom obliku obrazovanja.» (Andrilović i sar., 1985, 212)

Oblici obrazovanja na radnom mjestu

Savremene kompanije troše ogromna sredstva za obučavanje, obrazovanje i usavršavanje svojih zaposlenih. Ne obučavaju se samo novoprimljeni radnici nego i oni koji promijene radno mjesto. Obučavanje je neophodno i prilikom transfera tehnologija, promjene radnih postupaka, standarda i sl.

Oblik obrazovanja na radnom mjestu je jedan od najrasprostranjenijih u vodećim svjetskim kompanijama. Zasniva se na mišljenju da se mnogo može naučiti posmatranjem kako posao obavljaju iskusniji radnici i oponašanjem njihovog ponašanja. Obučavanje se, gotovo uvijek, vrši pod kontro-

lom menadžera ili iskusnijih radnika. Smatra se da je ovaj oblik primjeren u slijedećim situacijama (Bahtijarević-Šiber, 1999):

- neophodno je da obučavana osoba neposredno i aktivno učestvuje u učenju;
- potreban je individualni trening (one-to-one training);
- obučavati do pet osoba;
- preskupo je izdvajanje zaposlenih iz radne okoline u svrhu obučavanja;
- nisu adekvatne instrukcije van radnog mjesta;
- oprema i sigurnosna ograničenja čine druge metode nedjelotvornim;
- česte promjene u standardnim radnim procedurama ostavljaju malo vremena za uvježbavanje;
- ne može se prekinuti posao na kom se radi;
- zadatak koji traži obučavanje rijetko se obavlja;
- potrebne su neposredne promjene da bi se udovoljilo novim sigurnosnim zahtjevima;
- za diplomu ili kvalifikaciju zahtijeva se provjera nivoa umješnosti obavljanja posla.

Kompanije koje se odluče za ovaj oblik obrazovanja moraju precizno da definišu ko je odgovoran i nadležan za njeno sprovođenje. U slučaju da je to menadžer, on se mora uključiti i u procjenjivanje uspješnosti ovog oblika obrazovanja. Potrebno je obaviti i temeljite pripreme koje se odnose na nabavku priručnika i druge literature, materijala za obučavanje, radnih sredstava i razradu postupaka za praćenje efektivnosti obučavanja. Ne bi trebalo zanemariti ni neophodnost kvalitetne obuke onih koji obučavaju tj. nastavnika (instruktora). U situacijama kada se traže motorne vještine, sredstva za obuku moraju biti imitacija situacije na poslu. Imitiraju se poslovi, pri čemu se uklanjaju opasnosti i povećavaju mogućnosti za uvježbavanje. «U takvim poboljšanim situacijama stvaraju se uslovi za uspješnu obuku bez ometanja redovnih aktivnosti. Menadžeri mogu putem igranja uloga učiti vještine ljudskih odnosa, a budući visoki rukovodioci mogu učiti vještine rješavanja problema kada proučavaju slučajeve i problemske situacije.» (Majer, 1964, 379)

Karakteristika obuke na radnom mjestu je što je zastupljen, prvenstveno, individualni oblik rada. Čak i ako nekoliko ljudi istovremeno uči, svakome se daje mogućnost da individualno vježba i zatraži dodatne upute. Postoji velik broj oblika obučavanja na radnom mjestu: predavanja, priučavanje, in-

dividualne instrukcije, rotacija posla, stručna praksa, stažiranje pripravnika, mentorstvo, studentska, ferijalna i profesionalna praksa.

Predavanja

Predavanja su još uvijek jedna od najrasprostranjenijih i najpopularnijih oblika prenošenja znanja i obrazovanja. Možemo reći da je to jedan od najstarijih oblika prenošenja znanja. Posebno se primjenjuje u slijedećim situacijama (Koletić i sar., 1969):

- kada oni koji se obučavaju nemaju u nastavnom sadržaju dovoljno predznanja;
- kada nema adekvatnih nastavnih sredstava;
- kada se želi živom riječi djelovati na učenike;
- kada obrazovne sadržaje nije moguće upoznati na drugi način;
- kada je potrebna interpretacija sadržaja;
- kada treba ekonomisati s vremenom.

Ovaj oblik obrazovanja je popularan zbog mogućnosti prenošenja velike količine informacija velikoj grupi ljudi. Osim toga, vrlo je podesan za prenošenje teorijskih znanja i konceptualnih načela koja su potrebna za obavljanje složenijih poslova i rješavanje kompleksnih problema. Postoji mnogo ljudi koji više nauče iz slušanja predavanja nego iz čitanja. Naravno, ima i onih drugih za koje je važnija pisana riječ od slušanja zvukova. Dobro predavanje olakšava razumijevanje i selektivno učenje, ali ne postoji predavanje koje bi bilo efikasno u pomaganju u jednostavnim asocijacijama.

Predavanja se drže jednom od metoda prezentovanja informacija. Ona su, po svojoj definiciji, verbalna prezentacija informacija. To je najbrži i najjednostavniji način prenošenja znanja, odnosno informacija, velikim grupama.

Predavanja imaju i određene nedostatke (Bahtijarević-Šiber, 1999):

- uglavnom su jednosmjerna komunikacija i nemaju ugrađene mehanizme samokontrole naučenog, što umanjuje trajnije efekte;
- vjerovatno je ograničen transfer od predavanja na aktuelne vještine koje zahtijeva posao, izuzev kod onih poslova koji iziskuju kognitivna znanja i konceptualna načela;
- visoki verbalni i pedagoški zahtjevi koje metoda predavanja postavlja mogu plašiti ljude s nižim verbalnim i pedagoškim iskustvom i sposobnostima;
- metoda predavanja ne dopušta individualizirano obučavanje temeljeno na individualnim razlikama u sposobnostima i interesima ličnosti;

- predavanja mogu zamarati (čak i najbolji predavači teško mogu održati pažnju slušalaca duže od 45 minuta bez prekida).

Priučavanje

Priučavanje je takođe jedan od najstarijih oblika obučavanja na radnom mjestu. Tu podrazumijevamo situaciju kada neiskusni uče od iskusnih u direktnom procesu rada, pri čemu glavnu ulogu ima sposobnost imitiranja. Uslovi učenja u svemu su prirodni, a sam tok obučavanja teče spontano. Na ovaj način mladi radnici uče od starijih kolega. Sadržaj stečenih iskustava, vještina i navika određuje zatečeni način života i pribavljanja sredstava za život, obradu i rad. Primjer takve prirodne pedagogije pruža primitivna poljoprivreda. Međutim, ovaj oblik ne iščezava s podjelom rada. Štaviše, uz izvjesne modifikacije, on postoji i u okviru industrijske proizvodnje. U savremenim uslovima jednostavno priučavanje ili učenje na radu zadržava svoje glavne karakteristike ili se kombinuje s nekim kvalitetno novim elementima planskog priučavanja i obrazovanja i koordinira sa školovanjem.

Bitna karakteristika priučavanja je okolnost da se onaj koji uči odmah pojavljuje ili tretira kao radnik («mladi radnik», «nekvalifikovani radnik»). Stažiranje, praktična specijalizacija i drugi slični oblici zapravo su moderne varijante priučavanja.

Individualne instrukcije

Kod individualnih instrukcija jedna osoba ima ulogu instruktora i ona obučava zaposlenog radnika na radnom mjestu. Radnik koji se obučava prima savjete i upute kako treba obavljati određenu radnu operaciju ili zadatak. Sve se to obavlja pod neposrednom kontrolom i nadzorom instruktora. Ovo je vrlo popularan i prilično rasprostranjen oblik obrazovanja. Ima brojne prednosti:

- ne zahtijeva posebne troškove opreme i materijala;
- zaposleni istovremeno obavljaju poslove i uče;
- obučavanje je neposredno povezano s poslom, a onaj koji se obučava dobija neposrednu povratnu informaciju o svojoj uspješnosti;
- može se lako prilagođavati promjenama i različitim uslovima.

Rotacija posla

Rotacija posla je oblik obrazovanja koji omogućava da zaposleni dobiju iskustva u obavljanju različitih vrsta specijalizovanih poslova. Na ovaj način obezbjeđuje se svestranost zaposlenih i širi se njihovo znanje. Ovaj oblik se veoma često upotrebljava u preduzećima. Omogućava razvoj menadžera koji rotacijom na različitim radnim mjestima stiču veliko iskustvo kao i uvid u sve aspekte i probleme poslovanja. Primjenjuje se takođe prilikom uvođenja i usmjeravanja mladih kadrova na početku karijere.

Ovaj oblik ima tri prednosti (Bahtijarević-Šiber, 1999, 747):

- omogućava svestranost zaposlenih;
- bolje se koriste sposobnosti zaposlenih;
- vrlo često vodi ka većem zadovoljstvu i motivaciji.

Nedostatak je što se ponekad ometaju i prekidaju svakodnevne operacije dok obučavani ne savlada novi posao.

Stručna praksa

Ovo je specifičan oblik obučavanja koji se najčešće vezuje za stručna zanimanja za koja je u procesu obrazovanja značajan i teorijski i praktičan rad. Kao što je već rečeno, ovaj oblik je nastao iz tradicionalnog zanatskog obrazovanja, tj. priučavanja. U priučavanju, čiji sadržaj zavisi od struke, osim imitiranja javljaju se i momenti namjernih pouka, uputa, pokazivanja i objašnjavanja. Programski se stručna praksa bitno razlikuje od priučavanja. Kod ovog oblika obuke postoje utvrđeni standardi koji definišu šta sve učenik mora naučiti i oni se izražavaju brojem, vrstom i kvalitetom predmeta, radova i vještina (Petančić, 1975).

Najznačajnije kod ovog oblika obrazovanja je što mladi uče od starijih i iskusnijih radnih kolega, a sistem osposobljavanja se odvija u izvornim proizvodnim uslovima. Stručna praksa je, u današnjim uslovima, proširena školovanjem koje teče paralelno s učenjem na radnom mjestu. U većim pogonima ponekad se i mijenja način praktičnog osposobljavanja time što se određuju posebne osobe za davanje instrukcija, organizuju se posebna odjeljenja i određuju posebno normirani programi rada i vježbi.

Možemo reći da je stručna praksa, kao oblik obrazovanja na radnom mjestu, značajno evoluirala. On danas ima značajna planska obilježja. Međutim, sama suština stručne prakse zadržala je svoje karakteristike.

Staziranje pripravnika

Pripravnički staž je specifičan oblik obučavanja za posao i u našim uslovima se veoma često primjenjuje. To je razdoblje u kome se novozaposleni članovi kolektiva upoznaju sa preduzećem i specifičnostima posla na kom će raditi. U najvećem broju slučajeva stažiranje pripravnika se odnosi na kadrove s višom i visokom stručnom spremom. Stažiranje pripravnika je načelno zamišljeno kao stvarni proces osposobljavanja za posao, utvrđivanja potencijala, praćenja i usmjeravanja. U ovom periodu novozaposleni članovi kolektiva se prilagođavaju i adaptiraju u novoj sredini. Poželjno je da svaki pripravnik ima svog mentora kao i detaljno razrađen program obučavanja. Rezultat stažiranja bi trebalo da bude potpuna osposobljenost mladog zaposlenog da samostalno obavlja posao.

Ovakav oblik obučavanja je vrlo efikasan. Nažalost, u našim preduzećima, vrlo često se proces stažiranja obavlja tek da bi se zadovoljila forma. U takvim uslovima neminovno je da izostaju očekivani rezultati.

Mentorstvo

Mentorstvo se, kao oblik obučavanja, najčešće koristi za usmjeravanje, vođenje i brži razvoj stručnjaka. Mentori, pri tome, moraju biti stručni ljudi, menadžeri s velikim radnim iskustvom. Programi mentorstva se koriste za socijalizaciju mladih ljudi koji su tek zaposleni i za njihovo brže i efikasnije uvođenje u proces rada. Iz ove saradnje između mentora i osobe koja se osposobljava postoji obostrana korist. Mentor pomaže novozaposlenom ne samo u razvoju karijere nego mu pruža pomoć i na psihološkom planu. Pod podrškom u karijeri podrazumijeva se obučavanje, zaštita, sponzorstvo, pružanje izazovnih poslova i sl. Psihološka podrška uključuje pozitivne prijateljske odnose i stvaranje uslova da se o svemu može otvoreno razgovarati.

Mentor iz ove saradnje takođe može izvući neke koristi. On na ovaj način razvija svoju sposobnost rada s ljudima. Osim toga, za vrijeme rada sa svojim štićenicima mentori mogu da obogate i prodube svoja znanja, da steknu uvid u neka nova područja. Mentorstvo može biti organizovano kao formalno i neformalno. Neformalno mentorstvo se bazira na procjeni menadžera o spremnosti zaposlenog da prihvata znanja i savjete. Danas se u preduzećima sve više primjenjuje formalno mentorstvo koje pruža mogućnost organizovanog i sistematskog prenošenja znanja i obučavanja, a samim tim, bržeg razvoja mladih stručnjaka.

Studentska, ferijalna i profesionalna praksa

Poseban oblik stručne prakse je i studentska praksa. Za razliku od stručne prakse koja je uglavnom vezana za radničke poslove, studentska, ferijalna i profesionalna praksa su vezane za stručne i menadžerske poslove u različitim područjima. To je način na koji studenti u toku svog školovanja dobijaju stvarna radna i poslovna iskustva. Ovakav oblik osposobljavanja je zajednički interes fakulteta i preduzeća. Pojedina preduzeća na ovakav način bez troškova pronalaze talentovane i perspektivne mlade stručnjake, vežu ih za sebe i omogućavaju njihovo brzo uključivanje u radni proces nakon završetka školovanja. Preduzeća s dobrom strateškom politikom su spremna da takvim talentovanim studentima omoguće i razne vrste kredita i stipendija kao i buduće zaposlenje.

Osposobljavanje i usavršavanje na radnom mjestu ima mnogo prednosti, ali i nedostataka. Prednosti se tiču povezanosti i neposredne upotrebljivosti onog što se nauči na radnom mjestu, smanjenja troškova, kontinuiteta rada i sl. Negativne strane su niži kvalitet rada, moguća oštećenja opreme, mogućnost frustracije kupaca i klijenata kao i zauzetost ljudi koji su zaduženi za obuku. Naravno, ne treba zaboraviti da onaj koji dobro i kvalitetno obavlja posao ne mora imati i sposobnost obučavanja i kvalitetnog prenošenja znanja. Upravo se zato moraju pažljivo birati ljudi kojima se povjeravaju obuka i usavršavanje zaposlenih, a poželjna je i njihova obuka (obučavanje nastavnika-instruktora).

Oblici obrazovanja izvan radnog mjesta

Školovanje

Školovanje je kao oblik usavršavanja i osposobljavanja zaposlenih poznato dugo vremena. Vuče korijene još iz stare Grčke (kiparske škole) i Rima (kulinarske škole). Ovaj način formiranja stručnjaka se vremenom omasovljavao. Karakteristike školskog oblika osposobljavanja i usavršavanja se ogledaju u tome da se mlad ili odrastao čovjek izdvaja iz proizvodnog procesa na određeno vrijeme. Za to vrijeme on se priprema za uključivanje u rad ili se na bazi već stečenog iskustva teorijski ili praktično usavršava. Školovanje se odvija sistematski i planski pri čemu se sistematičnost odnosi i na teoriju i na praksu. Osoba koja je poslata na školovanje nalazi se stvarno, a ne samo ugovorno, u statusu učenika. Ovakav tip osposobljavanja i usavršavanja je dominantna forma obrazovanja kadrova svih kategorija i rangova.

On danas preovladava bez obzira što su prisutne razne varijacije u kojim se školovanje kombinuje sa stručnom praksom ili, pak, studentskom praksom, s raznim oblicima kooperacije između škola i preduzeća.

U našoj zemlji ovaj oblik obrazovanja često se koristio i za usavršavanje menadžera i fakultetski obrazovanih kadrova u inostranstvu. Ovakva praksa je dala pozitivne rezultate. «Međutim, organizaciju stručnog usavršavanja u inostranstvu, prati niz krupnih problema, kao na primjer:

- nedovoljno poznavanje jezika zemlje u kojoj se usavršavanje realizuje;
- neposredna realizacija usavršavanja najčešće se svodi na pasivno posmatranje savremenog procesa rada;
- usavršavanje se realizuje u bitno drugačijim (tehničko-tehnološkim, organizacionim, ekonomskim i drugim relevantnim uslovima) u odnosu na one koji već jesu, ili trebaju biti u domaćoj proizvodnji;
- organizacija stručnog usavršavanja u inostranstvu neminovno je praćena visokim finansijskim troškovima.» (Mijanović, 1999)

Grupni oblici učenja

U obuci su najčešći grupni oblici rada. Njihova osnovna karakteristika je da im je sastav stalan, rad se odvija u kontinuitetu, zahtijeva visok stepen aktivnosti učesnika a pripreme počinju znatno prije realizacije neposrednog procesa. Neki od modaliteta grupnog rada su:

- Odjeljenja su organizacioni oblik koji najčešće prepoznamo u školi. Ovaj oblik je pogodan za obuku, kada formiramo grupu polaznika prema istom interesovanju ili nekoj zajedničkoj potrebi. Ovaj oblik može imati i svoju modifikaciju u obliku konsultativnog odjeljenja – čine ga polaznici koji samostalno rade po utvrđenom programu i povremeno dolaze na konsultacije.
- Kurs (tečaj) je oblik koji obavezuje na kontinuirani niz predavanja i vezan je za jednu sadržajnu cjelinu. Pogodan je za polaznike koji su bez osnovnih znanja i iskustva u stručnoj, tehničkoj, ekonomskoj ili drugoj materiji.
- Seminar je pogodan oblik za usavršavanje već stečenih iskustava učesnika. Seminar se bavi užim krugom problema, a struktura programa je podešena i usklađuje se s konkretnim zadacima usavršavanja, prema stečenim iskustvima, znanjima i potrebama. Zadatak mu je da plasira probleme društvene prakse i potencijalna rješenja problema. Najuspješniji su seminari od 10 do 30 učesnika. Može biti organizovan u radno ili slobodno vrijeme. Seminar može imati različito vrijeme tra-

janja, od jednog do tri dana, jedne ili dvije sedmice, pa čak i duže. Rad može biti kontinuiran i diskontinuiran.

- Sastanak grupe je oblik rada koji menadžeri često koriste. Na njemu se postavljaju određena stručna pitanja i za to traže najpogodniji odgovori. Struktura učesnika i sadržaji su određeni ciljevima, a osnovno je što se podrazumijeva maksimalna aktivnost svih prisutnih
- Simpozij je organizacioni oblik na kojem poznavaoци materije raspravljaju o istoj temi s različitih aspekata. Osnovno obilježje je da se osvijetli novo naučno područje na osnovu parcijalnih saznanja i istraživanja.
- Studijska grupa je kompleksan organizacioni oblik u kojem se obrazovanje stiče individualnim studijama, razmjenom iskustava i konsultacijama. Ovaj oblik podrazumijeva samoobrazovanje, studijski boravak na nekom domaćem i inostranom prostoru, a daje mogućnost i za primjenu nekih drugih oblika rada.

Efikasnost grupnog rada zavisi od više faktora (Milosavljević, 2002, 202):

- veličine grupe;
- pripremljenosti učesnika i
- uloge vršioca obuke.

Izvođači obuke imaju aktivnu ulogu u grupi. Njihova aktivnost varira u zavisnosti od toga da li se rad u grupi nalazi na početnom nivou, nivou analize glavnog dijela ili u završnoj fazi.

Obučavanje u simuliranim uslovima

Pod pojmom simulacije ovdje podrazumijevamo sve ono što stvara realističnu okolinu/okruženje u kome se donose neke odluke ili obavlja neki proces rada. Poseban oblik simulacije pri učenju je onaj koji simulira neophodnu radnu opremu i okruženje za obučavanje. Tri najznačajnije karakteristike svakog simulatora su (Stemers, 1975):

- simulator pokušava da predstavi stvarnu situaciju u kojoj se obavljaju operacije;
- simulator omogućava svojim korisnicima ovladavanje situacijom u izvjesnoj mjeri;
- simulator je namjerno smišljen tako da izostavi izvjesne dijelove stvarne situacije.

Princip koji određuje stepen predstavljanja stvarne situacije i izostavljanja izvjesnih dijelova je da se aspekti zadatka moraju izabrati u skladu sa svrhom obučavanja. Simulatori su raznovrsni i protežu se od dijagrama i kartonskih modela do opreme kojom upravlja računar. Razlozi upotrebe simulatora se nalaze u tome što situacija u kojoj se obavljaju pojedini poslovi često nisu najbolje mjesto za obučavanje. Naime, postoje neki radni zadaci gdje bi eventualne greške lako dovele do nepoželjnih posljedica kao što su oštećenja radne opreme, ljudske povrede pa čak, u krajnje rizičnim uslovima, i smrtni slučajevi. Čak i kod manje složenih i rizičnih operacija upotreba simulatora je opravdana zbog višestrukog smanjenja troškova. Simulatori stvaraju okolinu u kojoj se mogu dopustiti greške ili slabo izvođenje a, također, učeniku je moguće dati odgovarajuće povratne informacije.

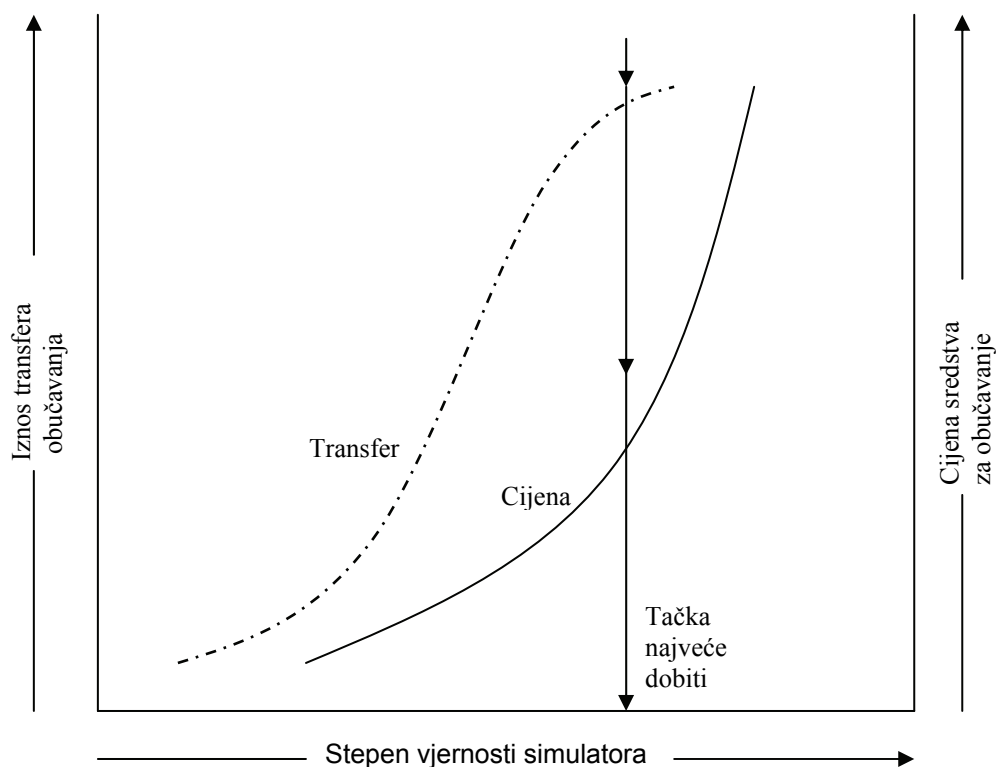
Pri upotrebi simulatora mogućnost da se vremenske dimenzije zadatka podešavaju može da ima značajne prednosti. Omogućeno je višestruko vježbanje, za razliku od situacije na stvarnom radnom mjestu.

Simulatori imaju mogućnost izdvajanja dijela zadatka. Takvi parcijalni simulatori mogu da obezbijede obučavanje bilo kog broja dijelova zadatka. To su relativno ekonomična i jednostavna sredstva za obučavanje ako se koriste samo za neophodne dijelove zadatka, mada je i vježbanje cijelog zadatka ponekad nužno.

Najznačajniji parametar koji određuje opravdanost primjene simulatora u preduzećima je njegova cijena. U nekim situacijama cijene simulatora su niže od cijena radne opreme i tada je primjena simulatora u potpunosti opravdana. Onda kada upotreba simulatora košta više nego upotreba prave opreme, njihova primjena je neopravdana. Teško bi bilo nabrojati sve vrste simulatora koji se koriste u raznim oblastima za uvježbavanje različitih radnih vještina. Spomenut ćemo simulatore koji se koriste za obučavanje pri donošenju odluka pomoću hipotetskih problema. U obučavanju rukovođenja ponekad se koriste «poslovne igre». Osobe koje se obučavaju igraju uloge, zadaju im se pojedini ciljevi i sredstva koja im stoje na raspolaganju. Rezultati se procjenjuju u pojedinačnoj situaciji ili kroz takmičenje.

Vjernost simulacije se obično odnosi na stepen realističnosti ili stepen simulatorova podražavanja stvarnog zadatka. Svako sredstvo za obučavanje se upotrebljava uz osnovnu pretpostavku da će onaj koji se obučava pri prelasku iz simulirane u stvarnu situaciju djelovati na jednom prihvatljivom nivou. U pokušajima da se proizvede maksimalni pozitivni transfer učenja, često su građeni simulatori koji su imali visok stepen vjernosti. Stepennost vjernosti je obično posmatran kao rastuća pozitivna funkcija stepena podražavanja dijela zadatka u smislu opreme, materijala i situacija ponašanja. Porast stepena vjernosti obično podrazumijeva porast cijene simulatora. Prema ne-

kim istraživanjima moguće je grafički predstaviti odnos između transfera obučavanja, cijene simulatora i stepena vjernosti (slika 1). (Stemers, 1975,102)

Slika 1: Grafički prikaz odnosa transfera obučavanja, cijene simulatora i stepena vjernosti

Postoje razni oblici simulatora, koji su privlačni iz raznih razloga. Oni nude mogućnost povećanja efikasnosti obučavanja za široku skalu zadataka. Međutim, ne treba izgubiti iz vida da će jedan sastavni dio stvarnog zadatka obično nedostajati, tj. stresovi stvarne situacije, izuzev ako se koristi varka. Prave stresove, opasnosti za život ili od povreda ili baratanje krupnim investicijama, teško je simulirati na zadovoljavajući način, prije svega iz etičkih razloga. Zbog toga se obučavanje ne završava prelaskom na uslove u kojima se posao obavlja. Bez obzira koliko je visok nivo vjernosti simulacije, ona bi trebala biti popraćena obučavanjem i na poslu ili nadgledanjem.

Konferencije i rasprave

Velik dio obrazovanja unutar preduzeća odvija se putem konferencija i rasprava koje se odvijaju unutar preduzeća ili izvan njega. Posebno je ovaj oblik obrazovanja pogodan za obrazovne teme koje se tiču problema organizacije, novih ideja, tehnologija, teorija i sistemskih pristupa. Njegova prednost je što omogućava dvosmjernu komunikaciju i raspravu, a samim tim i povratnu informaciju za ideje i pitanja učesnika.

Konferencije i rasprave uvode motivaciju i interes, stimulišu rezumijevanje, izgrađuju stavove i pružaju mogućnost prakse u rješavanju problema. S obzirom na to da se mnogo vremena utroši u ograničeni predmet, može se potpuno obraditi, ali postoji izvjesno žrtvovanje sistemske organizacije i široke obrade sadržaja. Ako se predavanja i drugi oblici upotrebljavaju za obradu tema kod kojih postoji opšta saglasnost, a konferencije i rasprave za obradu sadržaja koje ne prihvataju svi i za situacije u kojima emocije i stavovi zamagljuju problem, tada je moguće ekonomično postići i širinu obrade i prihvatanje.

Obrazovanje na daljinu

Pojam obrazovanja na daljinu podrazumijeva širok spektar obrazovnih modela kojima je zajedničko svojstvo da su osobe koje se obučavaju fizički udaljene od osoba koje ih obrazuju, odnosno od obrazovnih institucija. Kod svih modela obrazovanja na daljinu, proces učenja je građen kroz realizaciju usluga čijim se korištenjem obavljaju pojedine funkcije sistema. Sisteme obrazovanja na daljinu možemo upoređivati prema kriteriju pružanja određenih usluga, ali se ne može tvrditi da su dva sistema koja pružaju iste usluge jednaka jer je potrebno voditi računa i o kvalitetu usluga.

Prikaz nastavnog sadržaja je jedina usluga koju svaki sistem obrazovanja na daljinu mora imati jer je odvijanje procesa obrazovanja nemoguće bez prikaza nastavnog sadržaja koji se obrađuje. To je centralna usluga svakog sistema obrazovanja na daljinu i ona u velikoj mjeri određuje sistem. Modeli obrazovanja na daljinu primarno se razlikuju u tehnologiji koja se koristi pri realizaciji ali pogrešno bi bilo poistovjećivati sisteme obrazovanja na daljinu samo s uslugom prikaza nastavnog sadržaja. Ovaj oblik obrazovanja se bazi-
ra na distribuciji štampanog materijala, audiotehnologijama i na primjeni računarskih tehnologija. Detaljnije ćemo razmotriti obrazovanje na daljinu uz pomoć računarske tehnologije. Od svih sistema obrazovanja na daljinu ovaj se posljednji počeo koristiti, ali je zasigurno obilježio posljednjih petnaestak godina u toj mjeri da su svi drugi modeli obrazovanja na daljinu potisnuti u

drugi plan. Korišćenje računarskih tehnologija objedinjava mogućnost korišćenja štampanog, audio i videomaterijala tako da ovaj oblik obrazovanja u sebi sadrži i mnoge već opisane oblike. Razvoj računarskih tehnologija je doveo do mogućnosti objedinjavanja prezentacija dokumenata različitih tipova i mogućnost interakcije s dokumentima koji se prezentuju. Novi element koji ovaj oblik obrazovanja uvodi je korišćenje višemedijskih dokumenata kao sredstvo prikaza nastavnog sadržaja koje aktivira većinu čula i doprinosi kvalitetu obrazovanja zaposlenih. U okviru ovog oblika obrazovanja moguće je objediniti nastavna sredstva različitih medija i osigurati onim koji se obučavaju interakciju s takvim sredstvima. Razvoj ovog oblika obrazovanja doveo je do zasnivanja velikog broja sistema obrazovanja na daljinu koji danas na Internetu nude svoje usluge.

Sistemi obrazovanja na daljinu, zasnovani na korišćenju računarskih tehnologija, mogu se podijeliti u slijedeće dvije kategorije:

- sinhroni sistemi obrazovanja na daljinu i
- asinhroni sistemi obrazovanja na daljinu.

Osnovna razlika među ovim dvjema kategorijama je način pristupanja nastavnom sadržaju. Kod sinhronih sistema obrazovanja na daljinu komunikacija nastavnika i onog koji se obučava je sinhrona pa kod ovih sistema nastavnik i učenik moraju u isto vrijeme biti aktivni. Asinhroni sistemi obrazovanja na daljinu omogućavaju učenicima komunikaciju s nastavnikom kod koje ne moraju obje strane u istom trenutku biti aktivne.

Posebnu pažnju zaslužuju virtuelne učionice koje pružaju mogućnost obučavanoj osobi da komunicira sa samim predavačem, kao i da više obučavanih osoba učestvuje istovremeno u obrazovnom procesu. Kurs koji učenik pohađa, literatura i znanje koje mu je potrebno mogu se pronaći na određenim web adresama koje učenika upućuju na što lakši proces učenja. Samo učenje funkcioniše putem hiperlinkova, gdje učenik klikom na njih dobija ono što traži. Ovi linkovi su najčešće plave boje. Konekcijom na Internet učenik dolazi na glavnu stranu koja mu pruža mogućnost da izabere kurs koji želi da sluša. Prostim klikom na kurs dobija se informacija o sadržaju i dužini trajanja kursa. Tu se takođe nalaze linkovi o predavačima koji drže kurs, skripta predavanja i mogućnosti on-line komunikacija s predavačima.

Neke virtuelne učionice imaju mogućnost otvaranja malih prozora, tzv. pop-up efekata s informacijama koje učeniku mogu biti od koristi. Praćenje nastave obično je koncipirano kao klasičan vid nastave, znači tokom sedmiце. Ono uključuje pretraživanje materijala predavanja, materijal koji se pre-

dlaže, diskusije predavanja i, eventualno, neki vid domaćeg zadatka koji bi se od učenika zahtijevao a koji bi se slao putem e-maila predavaču.

Osnovne prednosti virtuelnih učionica, odnosno obrazovanja na daljinu uopšte su:

- mnogo veća efikasnost;
- povećavaju se kapaciteti obrazovnih institucija;
- obrazovanje se lako može prilagoditi potrebama obrazovanja uz rad;
- manji su troškovi obrazovnog procesa;
- moguća je ravnomjernija distribucija obrazovanja tako što su novi obrazovni programi dostupni oblastima van obrazovnih i ekonomskih centara;
- omogućava se različitim institucijama da imaju pristup inostranim obrazovnim resursima;
- polaznici uče tempom koji im odgovara;
- nezavisnost od mjesta i vremena.

Treba reći da obrazovanje na daljinu prate i neki nedostaci, kao što su: nesavršenost i nedostupnost tehnologije, nedostatak vizuelnog kontakta, neophodnost postojanja samodiscipline i motivisanosti polaznika itd. Neki od ovih nedostataka, kao što je odsustvo vizuelnog kontakta, mogu se otkloniti upotrebom kamera. Međutim, to je još uvijek u fazi istraživanja.

U našim uslovima ova metoda ima perspektivu, ali je još uvijek nedovoljno rasprostranjena zbog nedostupnosti računarske opreme širokom broju zaposlenih u preduzećima.

Metode obrazovanja u preduzećima

Pojam metode obrazovanja je vrlo teško definisati zbog njegovog historijskog opterećenja (Koletić i sar., 1969). U različita vremena različiti autori su pojam metode definisali na razne načine. Jednom se pod metodom podrazumijeva gnoseološki put, drugi put nastavno sredstvo, artikulacija nastave, vrsta nastave ili, pak, nastavni oblik. Ne upuštajući se u dublje analize pojma metode, navest ćemo neke od definicija koje se pominju u literaturi.

M. A. Danilov: «Metode obrazovanja su načini rada pomoću kojih se postiže usvajanje znanja, vještina i navika.»

E. J. Galant: «Pod metodom obrazovanja podrazumijeva se put ili način nastave u osvajanju znanja, vještina i navika.»

Kod najvećeg broja didaktičara preovladava zajednička misao da su metode obrazovanja najefikasniji putevi kojima se ostvaruje materijalno-obrazovni, funkcionalno-obrazovni i vaspitni zadatak nastave. Za obrazovanje kadrova se koriste različite metode kao što su: metoda usmenog izlaganja, metoda demonstracije, metoda igranja uloga, metoda laboratorijskih i praktičnih radova, tekstualne i grafičke metode, metoda slučajeva itd.

Izbor metode obrazovanja

Izbor metode obrazovanja zaposlenih u nekom preduzeću zavisi od više faktora. Uvažavanje tih faktora omogućit će adekvatan izbor metode, a pravilan izbor metode uticat će na efekat nastave i procesa obrazovanja.

Izbor metode uvijek zavisi od konkretne situacije odnosno od onoga što se želi postići obrazovnim procesom. Najznačajniji faktori koji utiču na izbor metode obrazovanja su slijedeći.

1. Jedan od najvažnijih momenata je sam sadržaj koji se obrađuje i koji je predmet procesa obrazovanja. Metoda se mora birati zavisno od tog sadržaja. «Metode se moraju prilagođavati sadržaju, a ne sadržaj metodama.» (Koletić i sar., 1969, 400)
2. Pojedine etape u okviru nastavnog procesa takođe igraju ulogu pri izboru metode obrazovanja. Biraju se one metode koje će najbolje ostvariti parcijalne ciljeve procesa obrazovanja.
3. Izbor metode zavisi i od razvojnog stepena polaznika. Jasno je da primjena pojedinih metoda pretpostavlja određeni nivo predznanja polaznika.
4. Vrlo često na izbor metode utiču i materijalno-finansijske mogućnosti preduzeća. Vidjeli smo da različite metode zahtijevaju različita ulaganja i troškove.
5. Broj osoba koje se obučavaju značajno utiče na izbor neke od navedenih metoda.
6. Ciljevi obrazovanja.
7. Svaka metode zahtijeva različit utrošak vremena. Rad pomoću nekih metoda zahtijeva mnogo više vremena nego rad s drugim metodama.
8. Opremljenost obrazovne ili druge institucije adekvatnim učilima.
9. Stručna i didaktičko-metodička osposobljenost predavača i instruktora.

Metoda obrazovanja, primjerena datoj situaciji, mora zadovoljavati slijedeće (Bahtijarević-Šiber, 1999):

- motivisati polaznike da poboljšaju svoju uspješnost;

- jasno ilustrovati željene vještine i znanja;
- osigurati učesnicima aktivno učestvovanje;
- osigurati mogućnost vježbanja;
- pružati povratnu informaciju o uspješnosti;
- upotrebljavati sredstva za motivaciju polaznika;
- strukturirati materiju od jednostavnih ka kompleksnim zadacima;
- prilagoditi se specifičnim problemima;
- omogućiti polaznicima transfer naučenog u druge situacije.

U procesu obrazovanja zaposlenih u nekom preduzeću treba birati različite metode. Različite metode se u nastavnom procesu ne isključuju, jer je njihovo jedinstvo odraz jedinstvenosti procesa spoznavanja u kojem se, kao što je poznato, u svakoj pojedinoj etapi prožimaju sve etape tog procesa. Jedan moment spoznajne aktivnosti u nastavnom procesu može biti dominantan, ali on je u isto vrijeme jedinstven s ostalim momentima spoznavanja. Zbog toga i metode obrazovanja koje se primjenjuju za obrazovanje u preduzećima odražavaju jedinstvo procesa spoznavanja. «Metode su uslovljene tehničkim sredstvima, ali i sredstva, odnosno njihova efikasnost, uslovljeni su odgovarajućim metodama rada i nastavnika i učenika.» (Potkonjak, 1989, 65)

Prema nekim istraživanjima mišljenja eksperata o svrsishodnosti različitih metoda došlo se do ocjena pojedinih metoda, koje su prikazane u slijedećoj tabeli.

METODA	Sticanje znanja	Mijenja- nje stavova	Vještina rješavanja problema	Interper- sonalne vještine	Prihva- tanje od učesnika	Zadrža- vanje znanja
	Rang	Rang	Rang	Rang	Rang	Rang
Analiza slučaja	2	4	1	4	2	2
Konferencije	3	3	4	3	1	5
Predavanja	9	8	9	8	8	8
Poslovne igre	6	5	2	5	3	6
Filmovi	4	6	7	6	5	7
Programirane instrukcije	1	7	6	7	7	1
Igranje uloga	7	2	3	2	4	4
Trening osjetljivosti	8	1	5	1	6	3
Televizijska predavanja	5	9	8	9	9	9

Tabela 1: Ocjena svrsishodnosti pojedinih obrazovnih metoda

Prema ovom istraživanju, za podizanje ili usavršavanje vještina rješavanja problema najsvrsishodnijim su se pokazale analiza slučajeva i poslovne igre, dok su za poboljšanje vještina rukovođenja na prvom mjestu trening osjetljivosti i igranje uloga. Programirane instrukcije nisu popularne kod učesnika procesa obrazovanja iako se smatraju najboljom metodom za sticanje i zadržavanje znanja. Najveću popularnost imaju konferencije zbog toga što se, najčešće, odvijaju u udaljenim atraktivnim mjestima i što nemaju konotacije obrazovnih programa, dok istovremeno omogućavaju aktivno učestvovanje.

ORGANIZATIONAL FORMS AND METHODS OF THE CORPORATIVE EDUCATION

- Abstract -

Resources invested by successful companies all over the world rise year after year. According to statistics, costs for corporative education in USA raised 5% per year. All employed persons are obliged to spend some time in professional improvement. Somewhere it lasts a week, and elsewhere several weeks. Looking for educational perspectives requests thoughtful changes that have been occurring during the work as well as proper choice of the most convenient forms and methods of education. There are more and more analysts considering science and education to become crucial for contemporary corporation articulation. Having in mind some evaluations, even 60% of present jobs will disappear in a few years, and about 50% of employed personnel will be engaged in information.

Accepting education as an activity shows very serious problem of making choices relating the correct form and method as well as optimal time for their implementation. Commonly, many resources offer positive opinion on all methods: oral teaching, presentation, role models, laboratory and practical work, texts, graphics, case studies, etc. Formulation of educational goals is what is relevant. A specific method, showing itself as the best for some case could be completely inadequate in others. Method should be determined by specific goals. All methods have some merits and dismerits and the way they could be applied depends on concrete circumstances and purposes.

Key words: forms, methods, education, professional improvement, corporations.

Literatura:

1. Andrilović, V. i saradnici: Andragogija, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
2. Bahtijarević-Šiber, F.: Menadžment ljudskih potencijala, Golden marketing, Zagreb, 1999.
3. Bobor, V. i Milanović, D.: Nastava u virtuelnoj učionici, Mašinski fakultet u Beogradu, Beograd, 2000.
4. Greber, I.: Audiovizuelna pomagala i druga suvremena oprema u nastavi, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
5. Koletić M. i saradnici: Pedagogija, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969.
6. Kulić, R.: Radna organizacija kao obrazovno-kulturna sredina, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1985.
7. Majer, N.: Industrijska psihologija, Privreda, Zagreb, 1964.
8. Mandić, P.: Inovacije u nastavi, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972.
9. Matijević, M.: Suvremena organizacija obrazovanja odraslih, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
10. Mijanović, N.: Tehničko-tehnološki razvoj i obrazovanje, OBOD, Cetinje, 1999.
11. Milosavljević, G.: Projektovanje obuke, FON, Beograd, 2002.
12. Milošević, B. i Kuljić, R.: Sociologija rada, Old commerce, Novi Sad, 2000.,
13. Ogrizović, M.: Problemi andragogije, Savez narodnih sveučilišta Hrvatske, Zagreb, 1966.
14. Petančić, M.: Industrijska pedagogija, Školska knjiga, Zagreb, 1975.
15. Potkonjak N.: Kuda ide srednje obrazovanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989.
16. Prlja, D.: Savremena kretanja u izvođenju nastave, Jugoslovensko društvo za pravnu informatiku, Beograd, 1999.
17. Stemers, R. i Patrik, DŽ.: Psihologija obučavanja, Nolit, Beograd, 1975.
18. Vilotijević, M.: Didaktika III, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

Doc. dr. Stanko Cvjetićanin¹
Prof. dr. Mirjana Segedinac²

MOGUĆI PRAVCI PERMANENTNOG OBRAZOVANJA UČITELJA U PRIMENI EKSPERIMENTA

- Sažetak -

U radu se analiziraju osnovne smernice obrazovanja nastavnika u Evropi, kao i uloga permanentnog obrazovanja u savremenom školskom sistemu. Analiziraju se mogući pravci permanentnog obrazovanja učitelja u prirodnim naukama primenom različitih modela. U radu se predlažu osnovni sadržaji iz metodike eksperimenta, koji bi trebalo da budu uključeni u model permanentnog obrazovanja učitelja u prirodnim naukama. Kroz ove sadržaje učitelji bi trebalo da prodube postojeća i steknu nova znanja o odabiru i vrsti eksperimenta, njegovoj pripremi i realizaciji, zavisno od postavljenih ciljeva i zadataka nastave poznavanja prirode, kao i načinima beleženja eksperimenta u učeničke sveske i pravljenje ličnog praktikuma za eksperimente.

Ključne reči: ekseprimment, permanentno obrazovanje, primena i učitelji.

Permanentno obrazovanje nastavnog kadra

Razvoji nauke i obrazovanja su u međusobnom odnosu, jer nauka otkriva nova znanja koja se prenose pomoću obrazovanja. Od razvoja nauke i obrazovanja zavisi i razvoj ekonomije jednog društva. Savremeno društvo zahteva permanentno obrazovanje svakog pojedinca, bez obzira na stečeni stepen institucionalnog (formalnog) obrazovanja.

Permanentno obrazovanje podstiče aktivno građanstvo, civilno društvo i demokratiju, mir i integrisanu Evropu. Ono je instrument za postizanje veće društvene jednakosti i pravde. Permanentno obrazovanje je nužno i važno ne

¹ Pedagoški fakultet, Sombor

² Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad

samo u zemljama Evropske unije nego i u zemljama koji će postati članice Evropske unije, ali i svake zemlje širom sveta koja teži napretku.

Od kraja osamdesetih godina prošlog veka u zemljama Evropske unije se pridaje poseban značaj položaju nastavnog kadra, njegovom obrazovanju i usavršavanju. Konferencija evropskih ministara obrazovanja (Helsinki, 1987) je postavila osnovne temelje obrazovanja nastavnika. Zaključak konferencije, kao i svih dosadašnjih stručnih sastanaka, debata i slično je da nastavnici imaju ogroman uticaj na kvalitet obrazovanja, život i budućnost mlade generacije. U raspravama su izdvojeni osnovni problemi s kojima su se nastavnici suočavali početkom devedesetih godina, kao i danas, u evropskim zemljama:

- sve veća heterogenost školske populacije (koju karakteriše različit spektar sposobnosti, interesa i socijalnog porekla);
- ogroman porast kvantiteta informacija i njihovog uticaja na sadržaje kurikuluma;
- takmičenja između alternativnih izvora informacija, specijalno masmedija s kontradiktornim vrednostima i uticajima;
- uvođenje novih nastavnih metoda, posebno onih koji se zasnivaju na korišćenju novih informacionih tehnologija;
- otvaranje škole k spoljnom svetu i različita očekivanja tog sveta u odnosu na nastavnike i njihov rad.

Komisija Evropske unije je u saradnji s ekspertima pripremila zajednički tekst o poboljšanju obrazovanja učitelja, nastavnika i profesora u zemljama Evropske unije. Osnovni pravci razvoja obrazovanja u obrazovnom sistemu Evropske unije su:

- visok kvalitet obrazovnog sistema - svi učitelji, nastavnici i profesori moraju da budu visoko obrazovani;
- učiteljima treba da se omogući da nastave svoje studije do najviših nivoa, da bi dobili šansu da napreduju u okviru svoje profesije;
- obrazovanje profesora, nastavnika i učitelja je multidisciplinarno i treba da osigura da oni poseduju odgovarajuće znanje o sadržajima koje prenose učenicima, znanje iz pedagogije, didaktike i metodike;
- učitelji, nastavnici i profesori treba da poseduju veštine pomoću kojih će da vode i podržavaju učenike u procesu učenja, i da razumeju socijalne i kulturne dimenzije obrazovanja. Oni moraju da budu odgovorni prema svakom učeniku pojedinačno;
- obrazovanje učitelja, nastavnika i profesora mora da se nastavi i tokom njihove karijere, i treba da bude podržano na nacionalnom, re-

gionalnom i lokalnom nivou. Oni treba da prepoznaju važnost neprestanog usavršavanja, kao i da to prenesu i na svoje učenike;

- centralna komponenta treba da bude mobilnost učitelja, nastavnika i profesora. Država bi trebalo da im omogući da predaju i rade u drugim zemljama Evropske unije, radi profesionalnog razvoja i napretka;
- ustanove koje obrazuju učitelje, nastavnike i profesore moraju da razvijaju partnerstvo sa školama, fabrikama i svim ostalim ustanovama kako bi im se obezbedilo i praktično znanje;
- učitelji, nastavnici i profesori treba da su u neprestanom kontaktu sa inovacijama i dostignućima u istraživačkom radu kako bi i sami imali dokaze da to što oni teorijski predaju može da se iskoristi i u praksi;
- obrazovanje učitelja, nastavnika i profesora treba da bude objekat studija i istraživanja.

Većina evropskih zemalja u procesu obrazovanja se bavi:

- procedurom selekcije kandidata tokom početnog nastavničkog obrazovanja;
- procedurom selekcije kandidata za ulazak u nastavničko obrazovanje;
- selekcijom i usavršavanjem kadra koji realizuje bazično nastavničko obrazovanje;
- usavršavanjem i osposobljavanjem nastavnog kadra u stručnom obrazovanju;
- usavršavanjem i osposobljavanjem nastavnog kadra koji radi s decom različitih sposobnosti, interesa i društvenog porekla;
- početnim periodom rada (za novoobrazovani nastavni kadar);
- vrednovanjem rada učitelja, nastavnika i profesora, kao i same nastave.

Za većinu evropskih obrazovnih sistema je karakteristično shvatanje stručnog usavršavanja kao dugoročnog procesa, koji čini sastavni deo permanentnog obrazovanja. Kada se analiziraju pristupi permanentnom obrazovanju u evropskim zemljama uočava se postojanje dva delimično različita pristupa. Po jednom se pod permanentnim obrazovanjem podrazumeva kontinuirani proces čiji je cilj osavremenjavanje znanja nastavnog kadra, koja su stekli tokom svog početnog nastavničkog obrazovanja uz usavršavanje njihovih stručnih veština. Drugi koncept podrazumeva pod permanentnim

obrazovanjem dodatno usavršavanje i osposobljavanje, koje obezbeđuje nove veštine, što se verifikuje novim diplomama, što daje mogućnost nastavnicima da menjaju pravce u svojim karijerama.

Obrazovni sistem permanentnog obrazovanja usmeren je pojedincima, koji postaju aktivnim učesnicima obrazovnog procesa. Permanentno obrazovanje omogućuje primenu metoda učenja i poučavanja prilagođenih specifičnim interesima u multikulturnim evropskim državama. Konceptija permanentnog obrazovanja povezuje pojedine segmente obrazovanja ali i pojedine oblike obrazovanja (formalno, neformalno i informalno učenje) u jedinstven sistem. Neformalno obrazovanje predstavlja organizovan proces učenja usmeren na osposobljavanje odraslih za rad, za različite socijalne aktivnosti, profesionalni i lični razvoj. Informalno obrazovanje podrazumeva aktivnosti u kojima odrasla osoba prihvata stavove, vrednosti, veštine i znanja iz svakodnevnog iskustva, kao i druge uticaje iz bliže i dalje okoline. Neformalno učenje podstiče lični razvoj, razvijanje vlastitih potencijala, interesa i talenata. Ono je uslov uspešnosti i zadovoljstva na radnom mestu.

Obrazovanje učitelja u prirodnim naukama

Da bi se izvršila efikasna reforma obrazovanja u bilo kom društvu, neophodni su aktivno učešće i saradnja učitelja. Obrazovanje učitelja ima veoma važnu ulogu u sistemu školstva bilo koje zemlje, jer učitelji kod učenika stvaraju osnove za dalje institucionalno, ali i permanentno obrazovanje.

Brzi razvoj prirodnih nauka zahteva od sistema obrazovanja fleksibilnost, kao i kontinuirano, odabrano i prilagođeno potrebama i mentalnim sposobnostima učenika, prezentovanje adekvatnih naučnih otkrića u nastavnom procesu.

Učenici razredne nastave (u većini zemalja sveta) proučavaju nastavne sadržaje o prirodi u integrisanom obliku. Sadržaji nisu podeljeni po naučnim disciplinama (to će tek biti u predmetnoj nastavi). Za uspešnu realizaciju ovih sadržaja očekuje se od učitelja da poseduju kvalitetno obrazovanje iz različitih oblasti prirodnih nauka, kao i da se permanentno obrazuju u prirodnim naukama.

Učitelji imaju bitnu ulogu u pripremi učenika za razumevanje nastavnih sadržaja koje će proučavati u predmetnoj nastavi u okviru predmeta biologije, hemije, fizike, kao i integrisanih sadržaja u geografiji i drugim predmetima. Pored toga, oni imaju veliku ulogu u razvoju pozitivnog odnosa učenika prema proučavanju prirode.

Ako učitelj ima loše znanje iz prirodnih nauka, neće moći na odgovarajući način da zainteresuje učenika za proučavanje prirode i da ih pravilno usmeri u procesu formiranja pojmova i znanja o prirodi.

Učitelji u savremenoj nastavi nisu više osobe čija je ključna uloga da prenose znanje, već se njihova uloga pomera od informativne ka formativnoj. Oni imaju ključnu ulogu u pripremanju učenika za aktivno učešće u stvaranju naučno pismenog društva. Funkcija učitelja kao autoriteta treba da se menja, ali on i dalje ostaje glavni izvor odgovora na pitanja koja postavljaju učenici o prirodi, procesima u njoj, živim bićima, odnosima među živim bićima, odnosima žive i nežive prirode, svetu i slično.

Učitelji bi trebalo da razvijaju želju učenika za proučavanje i istraživanje prirode, da ih osposobe kako da posmatraju prirodne sadržaje, prikupljaju podatke o njima, beleže, analiziraju rezultate, donose zaključke, diskutuju i proveravaju međusobno donete zaključke.

Iskustvo pokazuje da mnogi učitelji nemaju zadovoljavajuće znanje iz prirodnih nauka, ili imaju znanje koje se ne osavremenjuje, zbog čega se mogu javiti ozbiljni problemi u realizaciji nastave poznavanja prirode u redovnoj nastavi.

Poučavanje, usavršavanje i obrazovanje učitelja u prirodnim naukama se mora posmatrati u najširem smislu. Ono bi trebalo da prati sve veće izazove društva znanja, ali i da omogući učiteljima da aktivno učestvuju u tom društvu i da im pomogne u pripremanju učenika za permanentno obrazovanje u prirodnim naukama.

Obrazovanje učitelja u prirodnim naukama podrazumeva stalan stručni razvoj i obuhvata celi raspon profesionalne karijere pojedinca. Učitelje bi trebalo podstaći i motivisati da prepoznaju važnost sticanja novih znanja iz prirodnih nauka i osposobiti ih u korišćenju stečenih znanja u nastavnoj praksi. Obrazovanje učitelja u prirodnim naukama bi trebalo da bude otvoren i dinamičan sistem, jedan stalan proces. Ono mora da podrži i profesionalni razvoj učitelja za vreme svih faza njihove profesionalne karijere.

Sadržaji iz metodike eksperimenta u modelu permanentnog obrazovanja učitelja u prirodnim naukama

U kreiranje modela organizovanog permanentnog obrazovanja učitelja u prirodnim naukama moraju da budu uključene različite institucije kao što su: nadležna ministarstva, univerziteti, nadležni prosvetni organi, stručne službe i drugi. Važnu ulogu u realizaciji modela imaju metodičari prirodnih

nauka, naučnici iz različitih oblasti prirodnih nauka, andragozi, psiholozi i slično.

Nemoguće je stvoriti univerzalan model za obrazovanje učitelja u prirodnim naukama. On mora da se prilagodi potrebama ciljne grupe učitelja, njihovom stečenom znanju iz prirodnih nauka, interesovanjima, potrebama i slično.

Sadržaji u modelu moraju biti tako konstruisani da omogućuju učiteljima da što lakše i na što zanimljiviji način predaju učenicima sadržaje o prirodi, da ih zainteresuju za proučavanje prirode i stvore kod njih osnove naučno-istraživačkog rada.

Model bi trebalo da potakne učitelje da se aktivno bave procesima učenja i poučavanja prirodnih sadržaja, da se stalno angažuju na produbljivanju postojećih i sticanju novih znanja iz prirodnih nauka, da prate nova dostignuća iz metodike poznavanja prirode, pedagogije, psihologije i slično. Oni moraju imati i sadržaje iz metodike eksperimenta, kako bi učitelji pomogli učenicima da na što lakši način savladaju osnovne principe naučno-istraživačkog rada primenom eksperimenta, što je jedan od uslova savremene nastave poznavanja prirode u razrednoj nastavi. Učenici bi trebalo da se susretnu s eksperimentom već u prvom razredu (u mnogim zemljama Evropske unije učenici primenjuju eksperiment za proučavanje prirode već u predškolskom obrazovanju). Osnovni sadržaji iz metodike eksperimenta u modelu permanentnog obrazovanja bi trebalo da budu:

Metodološko ospobljavanje učitelja u primeni i razvijanju aktivnog posmatranja kod učenika

Organizovano i plansko posmatranje je jedan od preduslova uspešne primene eksperimenta u nastavi poznavanja prirode, ali i šire. Slobodno se može reći da je posmatranje ključan faktor u pravilnom razumevanju prirode. Zbog toga je velika uloga učitelja u ospobljavanju učenika, naročito na samom početku razredne nastave (prvi razred) u organizovanom i usmrenom posmatranju. Samo takvim posmatranjem učenici će uspeti da što pravilnije odrede karakteristike prirodnih pojava, procesa, živih bića, odnosa žive i nežive prirode i slično, kao i da steknu pravilne predstave o njima.

Planskim i organizovanim posmatranjem učenici sakupljaju informacije koje će koristiti u izgrađivanju predstava, a kasnije naučnih pojmova o prirodi. Primena takve vrste posmatranja dovodi do primene principa očiglednosti.

U nastavi poznavanja prirode može se koristiti i posredno posmatranje. Ono podrazumeva upotrebu instrumenta koji je posrednik između čulnog organa i objekta posmatranja.

Model permanentnog obrazovanja učitelja bi trebalo da pomogne učiteljima kako da organizuju plansko posmatranje učenika. To se najčešće postiže pomoću postupnog niza pitanja u vezi s posmatranim prirodnim sadržajem. Učitelji bi trebalo da prodube postojeća i steknu nova znanja o određenim mernim instrumentima koji se mogu koristiti za indirektno posmatranje odgovarajućih prirodnih pojava. Model mora da pruža znanja koja su učiteljima neophodna pri pripremi i realizaciji demonstracionih eksepri-
menata kako bi pažnja učenika tokom izvođenja eksperimenta bila potpuna.

Osposobljavanje učitelja za uvođenje učenika u "svet" eksperimenta

U razrednoj nastavi, kroz nastavne sadržaje o poznavanju prirode, učenici se upoznaju s različitim prirodnim procesima, pojavama iz neposrednog okruženja. Oni proučavaju živa bića, njihove karakteristike, odnose s neživom prirodom. Za njihov uzrast je karakteristična radoznalost, želja za istraživanjem. Učenici posmatraju prirodu, pokušavaju da što više saznaju o njoj. Upravo ove karakteristike učenika učitelji bi trebalo da iskoriste kako bi učenike uveli u "svet" eksperimenta, jer će on na najbolji način zadovoljiti urođene dečije sklonosti za telesnom aktivnošću, kao i sklonost njihovog duha za ispitivanjem svega onoga što dođe u domašaj njihovih čula.

Učitelji bi trebalo da budu osposobljeni kako da uvode učenike u eksperimentalni rad. Oni bi trebali pri izboru vrste eksepri-
menata da vode računa da odabrani eksperimenti pomognu učenicima ne u usvajanju naučnih pojmova i definicija (to su zadaci predmetne nastave) već da im pomognu u razumevanju pojmova i modela, koristeći stečena teorijska znanja. Učitelji bi trebalo da budu osposobljeni kako da odaberu eksperiment pomoću kojeg će na najlakši način postići formiranje pojmova kod učenika o prirodnim sadržajima, ali koji će u isto vreme podstaći učenike na mnoga pitanja, diskusiju i želju za daljim istraživanjem.

Učenici formiraju predstave, iz kojih slede mnoga pitanja. Savremena nastava poznavanja prirode je nezamisliva bez upotrebe eksperimenta. Da bi učenici što samostalnije došli do odgovora na mnoga postavljena pitanja o prirodi, neophodno je da budu upoznati s raznim vrstama eksperimenta, kao i s eksperimentalnim radom. Učitelji moraju biti metodički osposobljeni kako da pomognu učenicima da shvate da pomoću eksperimenta mogu:

- proučavati i istraživati prirodu,

- dobiti više informacija o proučavanoj pojavi, nego samim njenim gledanjem,
- doći do tačnih zaključaka tek ako su eksperiment ponovili više puta i dobili pri tome slične rezultate.

Učitelji bi trebalo da budu metodički osposobljeni, kroz model permanentnog obrazovanja, kako da pomognu učenicima da shvate:

- da istraživanja vođena na isti način daju slične rezultate,
- važnost tačnog opisa posmatrane pojave,
- važnost upoređivanja dobijenih rezultata eksperimenta s rezultatima drugih koji izvode isti tip eksperimenta,
- da su velike razlike u rezultatima istih istraživanja uzrokovane greškama koje treba pronaći,
- da prihvataju samo one datosti koje su činjenično i logički potvrđene i da se svako može baviti proučavanjem prirode i otkrivati pojave i ideje.

Učitelji moraju da nauče učenike kako da:

- analiziraju dobijene rezultate,
- proveravaju svoje pretpostavke,
- donose zaključke,
- proveravaju donesene zaključke na osnovu stečenih teorijskih znanja, drugih izvora znanja i ponavljanjem eksperimenta,
- izvode razne eksperimente na časovima poznavanja prirode ali i van njih.

Učenici na osnovu rezultata eksperimenata donose određene zaključke, razvijaju razne misaone i manuelne veštine. Kod njih se razvija naučno-istraživački duh. Eksperimentalnim radom više će zavoleti izučavanje prirode (prirodne nauke) nego nekim drugim načinom rada. Pomoću eksperimenata učenici neposredno izučavaju prirodu, odnosno usvajaju znanja stečena ne samo na osnovu rasuđivanja, nego i na osnovu direktnog „susreta“ s realnošću.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu eksperimenta

Učitelji bi trebali u okviru modela permanentnog obrazovanja u prirodnim naukama da prodube postojeća i steknu nova znanja u okviru metodičke pripreme eksperimenta. Eksperiment koji će se izvesti u okviru nastave

poznavanja prirode bi trebalo da bude: metodski dobar, metodski ispravan i metodski potreban. Eksperiment je metodski dobar kada je učenicima jasan, odnosno kada na osnovu njega mogu da dođu do pravilnih zaključaka, jasnih i ispravnih pojmova. Da bi eksperiment bio metodski ispravan mora biti dovoljno razumljiv, pregledan i uverljiv učenicima. Metodski potreban je onaj eksperiment bez koga učenicima ne bi bilo omogućeno potrebno rasuđivanje, razmišljanje i zaključivanje. Pre same realizacije eksperimenta učitelji moraju biti osposobljeni da:

- obezbede uslove da eksperiment bude metodski dobar, ispravan i potreban,
- odrede ulogu eksperimenta pri obradi određene teme, kao i ciljeve koji će se ostvariti putem eksperimenta,
- izaberu od nekoliko predloženih eksperimenata najjednostavnije,
- odrede koji su eksperimenti sigurni za izvođenje;
- odrede koji su eksperimenti lako izvodljivi,
- kreiraju eksperimente koji podrazumevaju korišćenje jednostavnog pribora;
- kreiraju eksperimente koji podrazumevaju korišćenje bezopasnog materijala (na primer: so, šećer, voda, brašno, pesak i slično),
- procene vreme potrebno za izvođenje eksperimenta (kratkotrajni ili dugotrajni),
- odrede vrstu eksperimenta koja je najpogodnija za realizaciju postavljenih ciljeva (učenički, demonstracioni),
- odrede načine izvođenja eksperimenta (pojedinačno ili grupno),
- osmisle adekvatna uputstva za izvođenje eksperimenta,
- pripreme učenike za izvođenje eksperimenta,
- obezbede potreban materijal i pribor ako će se eksperiment izvoditi u okviru časa, odnosno da pomognu učenicima u nabavci materijala i pribora ako je u pitanju dugotrajni eksperiment.

Da bi učenici mogli pravilno da izvedu eksperiment (ako je u pitanju učenički eksperiment), kao i da ga razumeju, neophodno je da od učitelja dobiju odgovarajuća uputstva. Uputstva mogu da budu verbalna i pisana (Cvjetičanin, 2008). Najbolje je da učitelji koriste pisana uputstva u obliku nastavnih listića. Model bi trebalo da pomogne učiteljima kako da naprave različite vrste uputstava, zavisno od postavljenog cilja, kao naprimer:

- uputstvo u kojem učitelj daje niz pitanja na koja će učenici uspeti da odgovore tek nakon izvođenja eksperimenta,

- uputstvo u kojem učitelj daje način izvođenja eksperimenta s određenim ciljem, a o rezultatima koji se očekuju ne govori unapred,
- uputstvo u kojem učitelj može dati način kako da se izvede određeni eksperiment, a da ne kaže u kom cilju se on izvodi. Posle završenog eksperimenta postavlja pitanje učenicima i zajedno s njima donosi zaključak u kojem je definisan i cilj izvedenog eksperimenta.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju heurističkog eksperimenta

Heuristički eksperiment omogućava stvaranje prvih predstava i pojmova o proučavanom prirodnom sadržaju. Učitelji bi trebalo da budu osposobljeni kako da odabiru i primenjuju ovakav tip eksperimenta pri izučavanju prirodnog sadržaja za koji učenici nemaju jasne ili nikakve predstave i pojmove.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju eksperimenta iznenađenja

Ova vrsta eksperimenta je veoma važna u modelu permanentnog obrazovanja učitelja u prirodnim naukama. Pomoću ovog tipa eksperimenta postiže se snažan efekat kod učenika, jer, često, rezultati dobijeni ovim eksperimentom protivreče učeničkim predstavama i shvatanjima o određenim prirodnim sadržajima te eksperiment pobuđuje interesovanje učenika.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju uvodnog eksperimenta za potvrđivanje

Uvodni eksperiment za potvrđivanje se koristi u slučajevima kada učenici imaju pravilne predstave i shvatanja o određenom prirodnom sadržaju. Oni na osnovu dobijenih rezultata eksperimenta potvrđuju svoja znanja i shvatanja određenog prirodnog sadržaja. Učitelji bi trebalo da budu dobro upoznati u kojim fazama nastave poznavanja prirode treba koristiti ove eksperimente.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju indukcionog eksperimenta

Zbog same prirode nastavnih sadržaja o prirodi u razrednoj nastavi, učenici imaju stvoreno mišljenje o određenom području činjenica na osnovu pojedinačnih slučajeva. Učitelji bi trebalo da budu osposobljeni kako da

odaberu eksperimente (indukcione eksperimente) koji će omogućiti učenicima uopštavanje zaključka.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju eksperimenta verifikacije

Eksperiment verifikacije se koristi za potvrđivanje istinitosti nekog suda. Učitelji bi trebalo da ga koriste naročito u onim slučajevima kada učenici znaju iz iskustva određene činjenice, ali ih do tada nisu eksperimentalno proverili. Na ovaj način učenici stiču trajnija znanja.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju eksperimenta za primenu znanja

Eksperimente za primenu znanja bi trebalo često koristiti u nastavi poznavanja prirode, naročito na časovima ponavljanja gradiva. Učitelji bi trebalo da ih pravilno osmisle i prilagode nivou i karakteristikama svakog učenika, kako bi učenici stečena znanja mogli da primene pri izvođenju odgovarajućeg eksperimenta.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju eksperimenta za ponavljanje i utvrđivanje

Model permanentnog obrazovanja učitelja u prirodnim naukama bi trebalo da pomogne učiteljima u odabiru eksperimenata za ponavljanje i utvrđivanje znanja, jer se pomoću njih učenici prisećaju određenih znanja, ali ih i ponavljaju. Pri ovim eksperimentima učenici bi trebalo intenzivnije da posmatraju odgovarajuću pojavu, proces i slično, jer im je princip eksperimenta već poznat.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju istraživačkog eksperimenta

Učitelji moraju da znaju kako da formiraju uputstva i daju određene zadatke učenicima da bi oni sprovedi odgovarajući eksperiment, pomoću kojeg bi došli do nepoznatih činjenica o određenom prirodnom sadržaju. U ovoj vrsti eksperimenta eksperiment i mišljenje čine jedinstvo u istraživačkom procesu.

Učenici moraju da prate sve promene tokom izvođenja eksperimenta, da analiziraju prikupljene podatke i izvode zaključke. Ovom vrstom eksepri-

menta učenik se stavlja u potpunu poziciju istraživača. Učitelji moraju znati kako da prilagode ovu vrstu eksperimenta svakom učeniku ponaosob.

Osposobljavanje učitelja za metodičku pripremu i realizaciju kvantitativnog eksperimenta

U višim razredima nastave poznavanja prirode bi trebalo da se koriste kvantitativni eksperimenti, koji od učenika zahtevaju jedinstvo mišljenja i praktičnog delovanja. Učenici se ovom vrstom eksperimenta osposobljavaju da mere (očitavaju merne instrumente), procenjuju veličine, pripremaju protokol, odnosno shvataju da se prirodne pojave mogu procenjivati i matematičkim putem. Od učitelja se zahteva dobra priprema ovakve vrste eksperimenta, kao i njegovo prilagođavanje učenicima.

Osposobljavanje učitelja za pravilno rukovođenje učenika u beleženju eksperimenta

Bitnu ulogu u eksperimentalnom radu ima zapisivanje dobijenih rezultata, kao i svih promena tokom eksperimenta. Na osnovu ovih beleški učenici bi trebalo koristeći stečena znanja da donesu određene zaključke. Veoma je važno da učitelji nauče učenike kako se beleži eksperiment. Učitelji bi trebalo da prodube postojeća i steknu nova znanja iz tehnika beleženja eksperimenta. Oni bi trebalo da pomognu učenicima u formiranju posebne sveske u koju bi učenici zapisivali samo eksperimente tokom razredne nastave. Pri beleženju eksperimenta učitelji moraju od učenika da zahtevaju poštovanje procedure beleženja eksperimenta, jer na taj način postepeno osposobljavaju i pripremaju učenike za vođenje dnevnika vežbi u predmetnoj nastavi, u okviru različitih predmeta kao što su hemija, fizika, biologija i drugi.

Osposobljavanje učitelja za pravljenje priručnika za eksperimente

Učitelji bi trebalo da budu osposobljeni kako da beleže eksperimente u svoje posebne sveske ili kartone. Svaki zapis o eksperimentu bi trebalo pored osnovnih informacija (naziv, spisak pribora i materijala potrebnog za izvođenje, opis izvođenja, rezultati i zaključak) da sadrži:

- vreme koje je potrebno za realizaciju eksperimenta;
- upozorenja zbog čega eksperiment može da ne uspe;
- mere predostrožnosti prilikom izvođenja eksperimenta;

- pojave i važnost pojava koje se posmatraju prilikom izvođenja eksperimenta;
- koja je važnost posmatranih pojava;
- reakcije učenika na izvedeni eksperiment i slično.

Učitelj bi trebalo da ostavi odgovarajući prazan prostor kako bi u njega vremenom upisivao odgovarajuće informacije, novine, modifikacije i slično za dati eksperiment. Vremenom, beleške učitelja o eksperimentima postaju nastavno sredstvo, odnosno priručnik.

Zaključak

Nezamisliv je napredak jednog društva bez permanentnog razvoja prirodnih nauka i njihovih primena u različitim oblastima savremenog života. Razvoj prirodnih nauka mora biti praćen fleksibilnim i otvorenim sistemom obrazovanja. Da bi se pripadnici jednog društva osposobili da budu aktivni članovi naučno progresivnog društva, moraju da budu osposobljeni za permanentno obrazovanje u prirodnim naukama.

Permanentno obrazovanje učitelja u prirodnim naukama u svakom društvu, bez obzira na stepen njegove razvijenosti, je bitan faktor za unapređenje i osavremenjivanje obrazovnog sistema. Učitelji bi trebalo kod učenika da stvaraju osnove za permanentno obrazovanje u prirodnim naukama, u kome glavnu ulogu ima primena naučno istraživačkog rada. Da bi učitelji mogli da odgovore na ove izazove moraju neprestano da produbljuju postojeća i stiču nova znanja iz različitih oblasti prirodnih nauka, naročito iz metodike eksperimenta.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da učitelji nemaju zadovoljavajuće znanje iz metodike eksperimenta. Zbog toga bi trebalo da model permanentnog obrazovanja učitelja u prirodnim naukama ima sadržaje vezane za primenu eksperimenta u različitim fazama nastave poznavanja prirode. Tim bi sadržajima učitelji trebalo da prodube postojeća i steknu nova znanja u:

- odabiru eksperimenta, u zavisnosti od postavljenog cilja i faze nastave poznavanja prirode,
- pripremi učenika za izvođenje eksperimenta različitim vidovima usmenih i pisanih uputstava,
- pripremi samoga eksperimenta, vodeći računa da on bude jednostavan, bezopasan i shvatljiv učenicima,

- realizaciji eksperimenta, u zavisnosti od vrste, vremena trajanja i načina njegovog izvođenja,
- tehnikama beleženja eksperimenta,
- mogućim pravcima modifikacije određenih eksperimenata,
- pravljenju ličnog priručnika u koji će učitelji beležiti sve u vezi s eksperimentima i njihovim izvođenjem, zapažanjima i reakcijama učenika, modifikacijom eksperimenta, dilemama, pojave koje se najbolje odražavaju kroz određeni eksperiment i slično.

Napomena:

Ovo istraživanje je provedeno u okviru naučnog projekta Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (Projekat broj 149009, *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*).

**POSSIBILITIES OF TEACHERS PERMANENT
EDUCATION USING EXPERIMENTS**

- Abstract -

Basic guidelines of teachers' education in Europe are analyzed in this paper as well as the role permanent education has in modern school system. Possible lines of permanent education for teachers engaged in science are also discussed using various models. Paper suggests basic content relating methodic of experiment that should be included into module of teachers' permanent education within science. Teachers should be able to intensify their knowledge through these contents and to acquire new information enabling themselves to make optimal choice and type of experiment, how to apply and realize this experiment depending on established goals and purposes subjects connected with science. Paper is also focused on taking notes during experiment – how pupils should do it in their notebooks/and how to make their personal practicum.

Key words: experiment, permanent education, application, teachers.

Literatura:

1. Cvjetićanin, S., Segedinac, M. (2008): Stavovi učenika četvrtog razreda osnovne škole prema aktivnostima na časovima poznavanja prirode, *Naša škola*, 2, 87-97, Sarajevo.
2. De Zan, I. (2001): Metodika nastave prirode i društva, Školska knjiga, Zagreb.
3. Francuska akademija nauka, Ruka u testu (2004): *Predavanje nauka u školi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
4. Johnson, D. W., Johnson, R. T. & Holubec, E. J. (1990): *Circles of learning - Co-operation in the Classroom*, Interaction Book Company, Edina, Minesota.
5. Mida-Briot, B. (2003): Non-formal Education as a Tool for the Inclusion of All, *T-Kit on Social Inclusion*, 37-40,
6. Oljača, M. (1997): *Andragogija, psihološke osnove učenja odraslih*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad.
7. Rot, N. (1985): Opšta psihologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
8. Žderić, M., Cekuš, G., Malešević, J., Grdinić, B. (1996): Metodika nastave prirode i društva, Todor, Novi Sad.

MOTIVACIJA ZA OBRAZOVANJE

- Sažetak -

Danas se pred odgoj i obrazovanje postavljaju novi izazovi usljed izmijenjenh društvenih i ekonomskih odnosa. Takvo stanje iziskuje promjenu ili barem promišljanje o nekoliko značajnih elemenata. Među njima su provjeravanje znanja, ocjenjivanje postignuća i njihov uticaj na motiviranost učenika za obrazovanje. Podrazumijevaju se promjene u razmišljanju o procesu utvrđivanja znanja i razmjeni informacija o postizanju ciljeva obrazovanja sve do univerziteta.

Provjeravanje i ocjenjivanje su sastavni dijelovi procesa obrazovanja i prožimaju gotovo sve faze podučavanja i učenja. Povratnom informacijom se ostvaruje uvid u to kako polaznici nastave uče, kakvo su znanje dobili i kakav su odnos prema obrazovanju i znanju izgradili. Na sudionike u procesu obrazovanja povratna informacija djeluje motivacijski, što ukazuje na to kako je potrebno započeti proces učenja, kako teče napredovanje u postizanju postavljenih ciljeva, koliko su učinkoviti pristupi procesu podučavanja i kako teče proces ovladavanja postavljenim ciljevima. Smisao procesa obrazovanja je u tome da se sudionicima u ovom procesu omogući izgrađivanje i stjecanje znanja, preuzimanje kontrole nad svojim učenjem i na taj način značajno utiče na njihovo učenje. Dobra povratna informacija znatno utiče na motiviranost za obrazovanje.

Ključne riječi: motivacija za obrazovanje, provjeravanje, ocjenjivanje, povratna informacija.

Uvod

Sve češće se postavlja pitanje koliko je djelotvorno i kakav bi bio optimalni odnos među različitim oblicima vrednovanja i ocjenjivanja postignutog znanja (opisno, brojčano ocjenjivanje i prijelazni vidovi) te kako povratne informacije (povratna informacija u procesu učenja i povratna informacija u obliku ocjene) utiču na sudionike u obrazovnom procesu. Koji oblici

¹ Šentjernej, Slovenija

povratne informacije ih motiviraju za dalje obrazovanje, a koji uzrokuju odustajanje od učenja.

Riječ motivacija potiče iz latinskog jezika (motuss - kretanje). Motivacija djeluje u interakciji i mijenja se, omogućava da se ostvari čovjekova jedinstvenost i neponovljivost (Kranjc, 1982.). Izraz motiv označava »isto što i pogonska sila imajući u vidu energiju koja nas više usmjerava ka jednom objektu nego prema drugima« (Musek, 1993., str. 133). Motivaciju možemo predstaviti kao proces kojim se sve to uravnotežuje. Obuhvaća naše cjelokupno djelovanje. Neki motivacijski činioci (potrebe, nagoni, instinkti) imaju potisnu moć. Podstiču naše djelovanje. Drugi elementi motivacije (ciljevi, ideali, vrijednosti) privlače nas i podstiču na djelovanje. Motivacija je subjektivno iskustvo koje nije moguće izravno opažati, nego se može zaključiti na osnovu odziva učenika na rad u razredu. Iskazuje se u znanju pojedinca, posebno u izboru zadataka, ustrajnosti, uloženom trudu... Motivirani sudionici u obrazovnom procesu su uspješni, a ujedno su i motivirani učitelji, predavači takođe uspješni »prenositelji znanja«.

Motivaciju za učenje bismo mogli odrediti kao težnju u provođenju onih školskih aktivnosti koje su vrijedne truda. Do kvalitetnijeg učenja se dolazi onda kada učimo radi svog interesovanja za određenu stvar, iz vlastite radoznalosti, zanimanja za problem, radosti koju donosi aktivno rješavanje (Bčazič, 1995.).

Možemo motivirati sebe ili druge osobe. Kada želimo motivirati druge, moramo se postaviti u njihov položaj i pitati se šta je to što ih motivira. Kao značajne komponente motiviranja često se navode:

- važnost gradiva,
- organizacija procesa obrazovanja,
- primjeren stepen zahtjevnosti,
- aktivno uključivanje u proces obrazovanja,
- upotreba primjerenih, konkretnih i razumljivih primjera.

Prilikom motiviranja možemo se služiti negativnom ili pozitivnom motivacijom. Prije svega, velik broj ljudi se služi negativnom motivacijom, koju Stipkova naziva »stick« ili »palica«. Moramo se odlučiti za pozitivnu motivaciju koju Stipkova naziva »pristup mrkve na štapu«, s obzirom na to da se prinudom ne postižu dobri rezultati. Kada pojedinca želimo pozitivno motivirati u procesu nastave, moramo pronaći šta ga podstiče na dalji rad. Mi ljudi se međusobno razlikujemo. Neki posjeduju visok stupanj motiviranosti, kod drugih je motiviranost slabije razvijena. Prvi su ambiciozni i žele dosegnuti visoke ciljeve mada ih niko ne kontrolira niti podstiče. Drugi su pak

ovisni o vanjskim podsticajima (pohvalama, ocjenama...) i zadacima pristupaju sa strahom. Na slične podatke nailazimo i u školstvu.

Za sudionike u obrazovnom procesu (što se podjednako odnosi na odrasle, mlade i djecu), škola (osnovna, srednja, univerzitet) predstavlja značajno okruženje koje bi po važnosti mogli izjednačiti sa obiteljskim i prijateljskim okruženjem. Učitelji, predavači moraju podučavati one predmetne sadržaje koji su dati nastavnim planom i programom a ne one koje učenike i studente interesiraju. Osim toga, učenje iziskuje i koncentraciju. Upravo je zbog toga teško postići da sudionici u procesu obrazovanja budu stalno motivirani. Trebalo bi da kroz obrazovni proces razviju svoje sposobnosti i shvate da se trudom najviše postiže. Da bi ostvarili svoje potencijale moraju se u toku nastave dobro osjećati. Mi, učitelji, predavači, svakodnevno utičemo na njih jer »svojim postupanjem i riječima postavljamo temelj za budućnost i njihova buduća postignuća« (Youngs, 2000., str. 14).

Uloga povratne informacije u postupku obrazovanja odraslih

Mi odrasli se dobrovoljno odlučujemo za obrazovanje, radi našeg interesovanja za obrazovanje. Na nas značajno utiču povratne informacije koje tokom obrazovnog procesa dobijamo o našem znanju. Brojčano ocjenjivanje ili strah od neuspjeha takođe predstavlja svojevrstan stres i za odrasle. Ocjena znatno utiče na povećavanje ili snižavanje samosvijesti. Neke od njih vode ciljevi usmjereni na učenje. Žele napredovati u učenju bez obzira na to koliko grešaka budu pri tome napravili ili koliko su nespretni. A druge u učenju vode prije svega realno postavljeni ciljevi. Svoje znanje žele pokazati drugima. Ako se posmatra iz ugla motiviranosti za učenje, važno je među ciljevima razlikovati one koji su usmjereni na postignuće ili efikasnost ili ciljeve usmjerene na učenje ili ovladavanje gradivom. Ovi posljednji vode do kvalitetnijeg znanja. Na ciljna usmjerenja značajno utiče i povratna informacija odnosno ocjenjivanje kao sastavni dio učenja. Naime, čovjek teško podnosi osjećaj da zaostaje na određenoj tački. Upravo povratne informacije o napredovanju nude pojedincu zadovoljstvo i pružaju mu osjećaj da napreduje. »Neki socijalni psiholozi uvrštavaju čovjekovu potrebu da se razvija i napreduje među njegove osnovne socijalne potrebe.« (Kranjc, 1982, str. 191)

Za učenje je jaka motivacija jednako značajna koliko i kvocijent inteligencije. Osim toga:

- nikada ne smijemo reći da smo preglupi za učenje;

- nikada ne smijemo reći da imamo preslabo pamćenje da bi smo mogli učiti;
- ukoliko uistinu želimo nešto naučiti, od svega je najvažnija motivacija, stvarne prepreke su zapravo vrijeme i nedostupna ili loša literatura.

Pitanje kakva je funkcija provjeravanja i ocjenjivanja znanja sve češće se postavlja i u oblasti obrazovanja odraslih. Da li se u postupku ocjenjivanja teži kvalitativnom ili kvantitativnom mjerenju ili je u to uključeno još nešto? Kolika je važnost ocjene za vrednovanje nekog rezultata odnosno postignuća i koliki je njen značaj za pojedinca, šta mu govori ta povratna informacija?

Motiviranje osoba koje nisu motivirane za učenje prati nekoliko važnih problema a motiviranje je ujedno i zadatak koji se danas postavlja pred obrazovanje. Upravo se to dešava u školama (osnovnim, srednjim pa i na univerzitetima te školama koje se bave obrazovanjem odraslih) - sve je uvrježenije mišljenje da je stalno utvrđivanje predznanja, ispunjenje očekivanja, nasuprot vrednovanju rada i te kako važno za daljne obrazovanje. Jedno od usmjerenja savremenog pogleda na odgoj i obrazovanje je omogućiti sudionicima u obrazovnom procesu da osjete uspjeh od svoga rada. Izmijeñjani načini učenja i podučavanja iziskuju i promjenu pogleda na provjeravanje i ocjenjivanje znanja. Ocjena u smislu povratne informacije je važna za polaznika nastave ali ne i dovoljna. Svakome pojedincu je potrebno objasniti i komentirati ocjenu. U postupku obrazovanja svi pojedinci moraju biti odgovorni i znati vrednovati svoj rad. To mogu naučiti iz povratnih informacija predavača o njihovom radu. Poželjno je da predavač podstiče zalaganje davanjem povratnih informacija. Ukoliko se, u obrazovnom procesu, pojedinci ne podstiču to može dovesti do otpora ili izbjegavanja obrazovanja. Povratna informacija u obliku brojčane ocjene premalo govori o znanju, ne sadrži upute za poboljšavanje učenja i zato se na razini fakulteta, u toku postdiplomskog studija, češće odlučuje za opisno ocjenjivanje studenata.

Uloga učiteljeve povratne informacije prilikom motiviranja učenika za učenje

Tokom rada u školi moramo se potruditi za ostvarivanje bolje povratne informacije i ne razmišljati o poboljšavanju u smislu čestog ocjenjivanja. Povratna informacija je informacija o tome »kako smo se odrazili« (učenici i učitelji) u odnosu na zahtjevan standard znanja. Usmjerena je na utvrđiva-

nje ili »mjerenje« znanja. Cilj je oblikovati uputstva i učenicima pomagati da samostalno oblikuju upute za razumijevanje sadržaja i razvoj učenja. Kada njome želimo izmjeriti nivo postignutog znanja, usmjerena je na sažimanje postignuća i podsticaja na dalje učenje (Kyriacou, 1991). Povratne informacije nisu samo ocjene nego se njima pomaže učeniku da shvati kako se »odrazio« u postupku učenja, šta o njegovom znanju misle učitelj i drugi učenici. Učenik će i sam shvatiti veći dio povratnih informacija. Do njih dolazi iz razgovora s drugima i uočava ih u toku učenja. Učeniku je potrebno pomoći da nauči sam vrednovati vlastiti rad i razvijati unutarnju motivaciju. Potrebno je pohvaliti svaki pokušaj učenika da poboljša svoje znanje. Pri tome se njegovo postignuće ne treba upoređivati s postignućima drugih učenika nego moramo poštovati napredak svakog pojedinca posebno. Izrečena pohvala kao i kritika moraju biti konstruktivne. Na taj način povratna informacija postiže svoj osnovni cilj koji se tiče prevazilaženja prepreka u učenju kako bismo ostvarili uspjeh. Djelotvorna povratna informacija omogućava da učenik sam vrednuje svoj rad i usklađuje ga sa smjernicama koje daje učitelj. Na taj način se može uspješno evaluirati proces učenja svakog učenika. U slučajevima kada su učitelji sebi postavljali pitanja: »Koja je ključna pogreška?, Koji je vjerovatni razlog pogreške koju je učenik napravio?, Kako bih mogao učenika usmjeriti da ubuduće ne čini greške?, Šta je ono dobro što je učenik učinio da ga možemo pohvaliti?«, povratnom informacijom se pomoglo učenicima da poprave greške i shvate šta su uradili dobro i tako sagledali put svog daljeg napredovanja (Elawer, Corno, 1985, preuzeto od Woolfolka, 2002).

Motiviranost učitelja za podučavanje utiče na motivaciju učenika za učenje. Nedostatak volje učitelja i učenika je jedan od najvećih faktora ometanja razvoja učenja. Za razvijanje sposobnosti i umješnosti potrebno je podsticati volju za učenjem. U organiziranju postupaka za učenje neke materije potrebno je poštovati aktivno učestvovanje učenika. Nakon predočavanja gradiva slijedi utvrđivanje znanja što je »prilika za učenje sa razumijevanjem, za prihvatanje (gradiva). To je, ujedno, prilika i za selekciju podataka koje sadrži povratna informacija s konstruktivnom analizom znanja i podukom o tome kako se vrši uvezivanje novonaučenog sa strukturom vlastitog znanja« (Bandura, 1991, cit. Komljanc, 2004, str. 146). Nakon utvrđivanja znanja slijedi provjeravanje znanja u toku cijelog procesa i pojedinih faza učenja i nakon toga ocjenjivanje.

Istraživanja su pokazala prednost opisne povratne informacije, usmjerene na zadatak (Black, Wiliam, 1998). Brojčana povratna informacija ima naime spoznajne, osjetilne i motivacijske posljedice. Kada se radi o prvim, ide se za shvatanjem u ravni učenja i pouka, kod drugih se radi o stresu ili osjetilnoj na-

petosti a kod trećih se teži postupnom prevladavanju spoljašnje nad unutar-njom motivacijom (Biggs, Moore, 1993, preuzeto od Marentič Požarnik, Peklaj, 2002). U odnosu na ocjenjivanje koje je ili opisno ili brojčano, potrebno je svakog pojedinca porediti s njegovim vlastitim napredovanjem a ne u odnosu na postignuća drugih (i u slučaju brojčane povratne informacije).

Na koji način pomaže povratna informacija?

Pružanje povratne informacije, kojom se podstiče učenje, predstavlja vještinu koja se može naučiti i usavršavati. Svrha povratne informacije je poboljšavanje učeničkog »rada«. Učinkovita povratna informacija je korektna (učenici moraju razumjeti šta rade pravilno a šta naopako), blagovremena (što je duži vremenski razmak između trenutka izrade zadatka i davanja povratne informacije manji je njen uticaj na poboljšavanje rada), odnosi se na kriterije (povratna informacija je najdjelotvornija kada se odnosi na kriterije i kada detaljno govori šta učenik zna a šta ne zna). Istraživanjem, koje je u toku 2002. g. poduzeo Emberger, ukazano je na važnost korektne povratne informacije. Povratna informacija kojom se učeniku ukazuje samo na pravilne odgovore i na to koji su pogrešni ima negativan učinak na postignuća; upoznavanje učenika s pravilnim odgovorima ima pozitivan učinak; još veći učinak ima objašnjavanje šta je pravilno a šta pogrešno; najdjelotvornije je ukoliko nastavnik dopusti učeniku da nastavi s radom na uspješno urađenim zadacima. Negativna učiteljeva povratna informacija ima snažniji uticaj na učenike nego pozitivna. Zbog toga nastavnik mora biti posebno oprezan kada se radi o negativnim porukama. Prije svega mora paziti da takve informacije daje u odgovarajućem trenutku, da ih objasni i kaže kako treba raditi dalje.

»Povratna informacija o uspjehu je mjerilo po kojem učenik podešava svoje zalaganje u procesu učenja. Bez tih informacija ostao bi bez orijentira i osjećaja za to da li je uloženi trud bio dovoljan ili ne. Zna se da učenje bolje napreduje i ostvaruje se ukoliko su postavljena realna očekivanja. Ne smije se zanemariti i činjenica da, ako učenik malo popusti i još ga iznenade niski rezultati, učenik ubrzava svoje obrazovanje.« (Kranjc, 1982, str. 189). Draper (1999) ustanovljuje da je pisana povratna informacija djelotvornija od verbalne, jer je učenici mogu kasnije ponovo sagledati kada prihvataju odgovarajuće zadatke. Nastavniku je dozvoljeno da napiše isti ili odgovarajući komentar za više učenika kada je to pogodno a ukoliko ne postoji nedoumica u pogledu rada učenika. Povratnom informacijom učitelj mora ukazivati na to kakvo je znanje učenika u odnosu na ciljeve, standarde, a ne šta

mu je uračunato u ocjenu, a šta ne. Istovremeno mora ukazivati i na određene kvalitete rada učenika uz savjet kako da poboljša svoj rad, izbjegavajući primjere koji se odnose na druge učenike. Mnogi nastavnici griješe misleći da je povratna informacija i ako učeniku kažu: »Dobro radiš!« Takva informacija može održati motivaciju ali ne može uticati na poboljšavanje znanja.

Wiggins (2004) je u knjizi *Human Competence* (Kompetentnost čovjeka) predstavio osam koraka dobre povratne informacije:

1. Identifikovanje predviđenoga postignuća.
2. Postavljanje kriterija za svako postignuće. Ukoliko postoji neka nedoumica, da učenici ne razumiju zbog čega je potrebno doseći određena znanja, standarde, potrebno je to objasniti.
3. Opis postupka ocjenjivanja i razloga za ocjenjivanje.
4. Postavljanje standarda za ocjenjivanje.
5. Identifikovanje odgovarajućih primjera i predstavljanje izvora koje učenici mogu upotrijebiti kako bi sami ostvarili traženi rezultat.
6. Često prosljeđivanje jasne povratne informacije u vezi sa standardom. Mora se jasno ukazati na posljedice dobro i loše urađenog zadatka.
7. Prosljeđivanje toliko povratnih informacija koliko je učenicima potrebno radi poboljšavanja njihovog rada.
8. Traženje različitih primjera za slabije znanje i aktivnosti za poboljšavanje znanja.

Dakle, ukratko, povratna informacija mora ukazivati na to šta se jeste ili nije dogodilo. Njome se mora opisati aktivnost uz upotrebu specifičnog, konkretnog jezika, bez sudova. Mora ukazivati na to ŠTA/TKO/GDJE/KADA/KAKO može poboljšati znanje.

Povratna informacija, kojom se podstiče i pomaže učenicima da pozitivno reagiraju na dobre stvari u svom radu, odazivaju se na prijedloge za poboljšavanje svog rada, poprave uočene pogreške u svom radu, sagledaju kako mogu ubuduće izmijeniti svoj pristup ili način svoga rada, poštuju svoju individualnost i vrijednost.

Povratna informacija mora biti artikulirana konkretnim izrazima, bez uopštavanja (dobro/slabo, »uspješno/neuspješno«). Kada nastavnik daje učenicima povratnu informaciju o njihovom radu a želi to raditi na pravi način kako bi bio što djelotvorniji, postupa na sljedeći način: pruža mogućnost učenicima da prvi progovore, usredotočuje se na one oblasti u kojima je učenik pokazao dobro znanje, najbolje je biti sasvim određen; pogrešno je, naime, popraviti greške, potrebno je ukazati na njih tako da učenik jasno

shvati šta i kako početi na bolji način; povratna informacija mora biti predložena u pravom trenutku; nikada ne smije davati samo negativne povratne informacije: model pozitivno – negativno – pozitivno ima nesumnjivo svoju vrijednost.

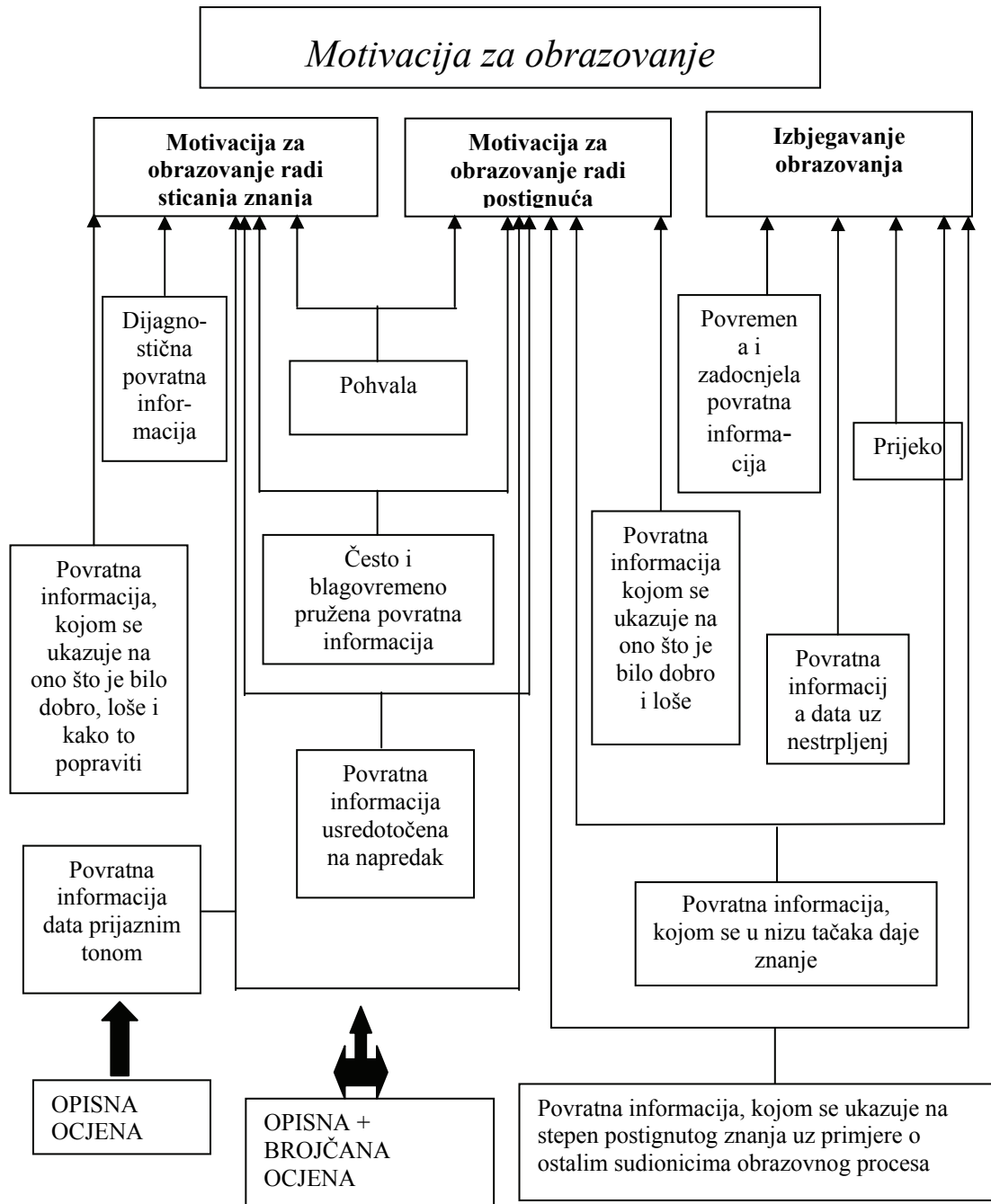
Rezultati studije slučaja i smjernice za obrazovanje odraslih

Provođenjem jednokratne studije slučaja (provedena je u 3. i 4. razredima osnovne škole na osnovi zapažanja i razgovora s učiteljima) željeli smo utvrditi kako povratne informacije i različiti načini pružanja te informacije utiču na motiviranost za učenje.

Nastavnici/učitelji su uočili da povratna informacija nema motivacijski učinak za učenje iz želje za sticanjem znanja ukoliko se učenicima pristupa bez potrebnog strpljenja. Mada ima ulogu u motiviranju, učenike više motivira za učenje radi postignuća nego radi samog učenja. Nastavnici/učitelji su istakli motivacijsku ulogu pohvale. Pohvala utiče na motivaciju učenika ili za sticanje znanja, ili za postignuća i nikada ne vodi izbjegavanju učenja.

Po mišljenju intervjuiranih nastavnika, povratna informacija koju nastavnik pruži sa zakašnjenjem nema motivacijsku ulogu. S druge strane, ako se učenicima često daje povratna informacija u vezi s njihovim znanjem i ostvarenim rezultatima, odražava se na motiviranost učenika. Motiviranost učenika zavisi i od sadržaja povratne informacije, odnosno od toga da li nastavnik navodi šta je to što učenik ne zna, da li mu ukazuje na ono što je u zadatku uradio na odgovarajući način, a šta loše i da li mu je ukazao na to kako može poboljšati svoje znanje.

Učitelji 3. razreda devetogodišnje škole su rekli da su njihovi učenici bili dovoljno motivirani za učenje. Većina želi naučiti nešto novo. Na to bi, po mišljenju učitelja, najbolje uticalo opisno ocjenjivanje. Međutim, prema mišljenju učitelja 4. razreda devetogodišnje škole, učenici se više usredotočuju na brojčanu ocjenu, koja stoji uz opisnu. Naime, kod većeg broja učenika je moguće podstaći veću motiviranost za učenje radi postignuća nego za učenje radi sticanja znanja.

Shema 1: Uticaj povratnih informacija na motiviranost za obrazovanje

Ukoliko se osvrnemo na podatke (vidi shemu), možemo reći da učenike **motivira za učenje**:

- dijagnostička povratna informacija,
- povratna informacija kojom se učeniku ukazuje na to šta je dobro uradio a šta loše, uz upute kako može poboljšati svoje znanje,
- dovoljno česta i blagovremena povratna informacija,
- povratna informacija predložena prijaznim tonom,
- pohvala.

Učenici su **motivirani za učenje radi postignuća** kada se:

- povratnom informacijom učeniku ukazuje na to šta je bilo dobro a šta loše, bez uputa za poboljšavanje,
- povratnom informacijom naglašava napredak,
- povratna informacija pruža dovoljno često i blagovremeno,
- povratna informacija daje uz pohvalu.

Povratna informacija dovodi do **izbjegavanja učenja**, kada se:

- naglašava ono što je učenik loše uradio,
- daje uz prijekor,
- daje uz nestrpljenje,
- daje sa zakašnjenjem.

Dobijeni podaci se mogu prenijeti i na obrazovanje odraslih jer se radi o povratnim informacijama koje značajno utiču na učenje.

Znanje odraslih se, po pravilu, ocenjuje u formi ispita. Ispitom se može ocijeniti znanje većeg broja ispitanika iz pojedinog predmeta za određeno godište. Ispiti za odrasle se održavaju na kraju obrazovnog procesa a mogu biti izdijeljeni i na ispite po određenim poglavljima. Ispite mogu polagati i odrasli koji su znanje stekli u procesu samoobrazovanja. Odrasli mogu napredovati u programu za obrazovanje i polagati ispite bez obzira na godišnji program. U slučaju neuspjeha ne ponavljaju godinu nego ponovo izlaze na ispit iz istog dijela programa ili predmeta u kojem su bili neuspješni. Pri tome nije ograničen broj ponovljenih ispita. Odrasli s uspjehom završavaju godinu kada dobiju pozitivne ocjene iz svih predmeta i izvrše ostale obaveze predviđene programom.

Takav način obrazovanog procesa ne mora demotivacijski djelovati na njihovo obrazovanje jer je dovoljno fleksibilno. Ponekad se u procesu obrazovanja odraslih umjesto ocjene navodi položio(la)/nije položio(la)

Zaključak

Na koji bi način teniser poboljšao svoju igru ukoliko bi mu trener na kraju igre davao ocjenu? Na koji bi način govornici postigli uspjeh ukoliko pred sobom ne bi imali publiku i kritiku koji bi im ukazivali na to koliko su u svom nastupu bili uspješni?

Svaki odgojno-obrazovni proces je istovremeno komunikacija među onima koji poučavaju i onima koji uče. Učenje ne smije biti mučenje nego mora biti način sticanja znanja.

U toku poučavanja jasno je vidljiv znatan uticaj povratne informacije učitelja, predavača na motiviranost za obrazovanje. Možemo naučiti kako da pružimo kvalitetnu povratnu informaciju kojom se učenik usmjerava na dalje obrazovanje i tako pripomognemo kvalitetnijem obrazovnom procesu. Različiti izvori (Black, Wiliam, 1998 a, 1998 b; Draper, 1999; Airasian, 2001; Marentič Požarnik, Peklaj, 2002) uglavnom pominju koliko je povratna informacija važna za učenje, ali ne govore o njenoj povezanosti s motivacijskim ciljevima, niti da li povratna informacija utiče na to da neki učenici (bilo odrasli bilo mladi i djeca) budu motivirani za učenje radi sticanja znanja, da su neki više motivirani za učenje radi ostvarivanja postignuća ili da neki izbjegavaju učenje. Svi mi koji se bavimo podučavanjem želimo da naši učenici budu uspješni u školi i da žele učiti. Potrebno im je omogućiti da steknu trajno znanje, životna znanja koja mogu upotrijebiti u novim okolnostima i okruženjima. Učenje ne smije predstavljati tegobnu djelatnost. U tome značajnu ulogu ima učiteljeva, odnosno predavačeva povratna informacija koja prethodi provjeravanju i ocjenjivanju znanja i pruža informacije o tome: kako započeti, kakav je napredak ostvaren u ovladavanju postavljenih ciljeva, koliko su djelotvorni pristupi podučavanju, do koje su mjere postavljeni ciljevi ostvareni.

Osmišljeno korištenje povratne informacije doprinosi poboljšavanju postignuća i omogućuje samostalno obrazovanje. Od kvalitetne povratne informacije zavisi motivacija pojedinca za dalje obrazovanje i sljedstveno tome kakav je rezultat učenja pojedinca. Ako su uz povratnu informaciju date upute kako raditi ubuduće i ako ona sadrži i pohvalu uprkos pogreškama koje je pojedinac možda načinio, učenik osjeća da u učenju može biti uspješan. Naravno da sudionici u obrazovnom procesu moraju imati vremena za promišljanje o svom radu, da mogu iskazati svoje mišljenje, da znaju saslušati tuđe mišljenje i stavove i na odgovarajući način prihvatiti povratnu informaciju.

MOTIVATION FOR EDUCATION

- Abstract -

Today, education stands before new challenges as the consequence of changing social and economic relations. So, it requests change in thinking or at least reflection on several relevant elements. Among others, there are verification and evaluation of achievements and how they impact on students' motivation for education. Taken into consideration are changes in reflection about the learning process and achieved knowledge as well as sharing information about educational goals up to the university level.

Verification and evaluation are components of educational process permeating all phases of teaching and learning. Feedback helps individuals to comprehend their learning, knowledge and relation they built toward education and achieved knowledge. Feedback stimulates students showing how they should start their learning, progress they made in achieving learning goals and mastering skills and are accesses to teaching process efficacious. The purpose of educational process is in enabling individuals to build and achieve knowledge taking control over their learning and so impacting to improve it. Proper feedback is relevant for motivation in education.

Key words: **educational motivation, verification, evaluation, feedback**

Literatura:

1. Airasian, P. W. (2001). Classroom Assessment: concept and applications. Boston: McGraw-Hill.
2. Black, P., Wiliam, D. (1998). Inside the black box (Raising standards through classroom assessment). London: King's College.
3. Blažič, M. (1995). Izbrana poglavja iz didaktike. Novo Mesto: Pedagoška fakulteta.
4. Draper, S. W. (1999). Formative feedback to student in levels 3 & 4. University of Glasgow. <http://www.psy.gla.ac.uk/čsteve/resources/ffeed.html>.
5. Emberger, M. (2002). Focused Feedback, A publication from the Maryland State Department of Education, letnik 7, št. 3. http://www.msde.state.md.us/Maryland%20Classroom/2002_05.pdf.
6. Komljanc, N. (2004). Vloga povratne informacije v učnem procesu. V: Sodobna pedagogika, letnik 55, št. 1, str. 140- 151.
7. Kranjc, A. (1982). Motivacija za izobraževanje. Ljubljana: Delavska enotnost.
8. Kyriacou, C. (1991). Essential Teaching Skills. Oxford: Blackwell.
9. Marentič Požarnik, B., Peklaj, C. (2002). Preverjanje in ocenjevanje za uspešnejši študij. Ljubljana: Center za pedagoško izobraževanje Filozofske fakultete.
10. Musek, J. (1993). Znanstvena podoba osebnosti. Ljubljana: Educy.
11. Penca, M. (2006). Povratne informacije o učnih dosežkih in motivacija učencev (magistarsko delo). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
12. Stipek, D. (1998). Motivation to learn. Boston: Allyn and Bacon Needham Heights.
13. Wiggins, G. (2004). Assessment as Feedback. <http://www.newhorizons.org>.
14. Woolfolk, A. (2002). Pedagoška psihologija. Ljubljana: Educy.
15. Youngs, B. B. (2000). Šest temeljnih prvin samopodobe: kako jih razvijamo pri otrocih in učencih: priročnik za vzgojitelje in učitelje v vrtcih, osnovnih in srednjih šolah. Ljubljana: Educy.

AKTUELNE TEME

ZNAČAJ OBRAZOVANJA ODRASLIH U SMANJENJU NEZAPOSLENOSTI I SIROMAŠTVA

- Sažetak -

Obrazovanje odraslih je kao jedan od podsistema cjeloživotnog učenja izuzetno važno i ima brojne funkcije. Značajna funkcija obrazovanja odraslih je borba protiv nezaposlenosti i siromaštva. Zato se u našoj zemlji obrazovanje odraslih nameće kao nužno u borbi protiv nezaposlenosti i sve izraženijeg siromaštva. Broj nezaposlenih osoba u Bosni i Hercegovini je izuzetno velik. Kvalifikaciona struktura nezaposlenih je nezadovoljavajuća. Među nezaposlenim osobama dosta je onih koji nemaju nikakve kvalifikacije ili imaju kvalifikacije koje nisu konkurentne na tržištu rada. Zato se obrazovanje odraslih nameće kao neophodno u smanjenju nezaposlenosti. Pored toga, pojam trajnog zaposlenja (lifetime employment) zamjenjuje se pojmom trajne zapošljivosti (lifetime employability). Neophodan uslov trajne zapošljivosti je kontinuirano učenje. Trajna zapošljivost je od izuzetnog značaja za prevenciju socijalne isključenosti i marginalizaciju nezaposlenih.

Ključne riječi: **cjeloživotno učenje, obrazovanje odraslih, nezaposlenost, siromaštvo, socijalna integracija, marginalizacija.**

Obrazovanje odraslih i tranzicijski procesi

Zbog brzog i nezaustavljivog društvenog, tehničkog i tehnološkog razvoja cjeloživotno učenje nameće se kao neophodna potreba savremenog čovječanstva. Permanentno učenje je neophodno za uspješno prilagođavanje sve bržim promjenama koje nastaju u sadržaju osnovnih životnih uloga odraslih osoba. Ove su promjene, naročito u razvijenim zemljama, toliko brze i obuhvatne da je jedna od temeljnih životnih uloga postala uloga čovjeka kao trajnog učenika. U permanentnom učenju posebno mjesto zauzima profesionalno obrazovanje i stručno usavršavanje.

¹ Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Cjeloživotno učenje podrazumijeva kontinuirano stjecanje novih znanja u cilju usavršavanja znanja, vještina, kompetencija, kvalifikacija, te zadovoljavanju psiholoških i duhovnih potreba pojedinaca. Ova vrsta učenja sastoji se od tri podsistema: obrazovanja djece, mladih i odraslih osoba. Cjeloživotno učenje ostvaruje se formalnim, neformalnim i informalnim obrazovanjem. Jedna od brojnih funkcija cjeloživotnog učenja, a posebno obrazovanja odraslih, je trajna zapošljivost² pojedinaca. Promjene koje su sve izraženije na području rada i radnih odnosa ogledaju se i u tome da se postepeno gubi institut trajnog zapošljavanja, odnosno rad na neodređeno vrijeme. U isto vrijeme, sve je izraženiji rad na određeno vrijeme, što nerijetko zahtijeva i promjenu zanimanja. Iskustva u našoj zemlji i zemljama Zapada se značajno razlikuju. Uobičajena praksa u našoj zemlji, a i u zemljama okruženja, bila je da pojedinci, gotovo u pravilu, ostaju na istom radnom mjestu i u istoj radnoj organizaciji skoro cijeli radni vijek. Promjene radnih mjesta nisu bile značajno izražene ni poželjne. Nerijetko, česte promjene radnih mjesta smatrale su se kao nesposobnost pojedinaca da se prilagodi radnim uslovima i zahtjevima poslodavaca. Promjene radnih mjesta u većini slučajeva nisu podrazumijevale i promjenu zanimanja, i najčešće su bile vezane za veću zaradu i/ili bolje uslove rada. Politika pune zaposlenosti, koja je bila karakteristična za sve socijalističke zemlje, stavila je produktivnost rada u drugi plan. Tranzicija je zato dosta bolna u svim bivšim socijalističkim zemljama jer je produktivnost rada primarna. Posebno teška situacija je u našoj zemlji jer su tranzicija, ratne i poratne prilike sa svim problemima koji iz njih proistječu stvorili armiju nezaposlenih i siromašnih.

Značaj obrazovanja odraslih za smanjenje nezaposlenosti i siromaštva

Nezaposlenost u Bosni i Hercegovini je jedan od najvećih problema. Procenat nezaposlenih godinama je veći od 40%, i znatno je veći od procenta nezaposlenih u zemljama okruženja. Istina, postoje značajne razlike između

² Trajna zapošljivost je sposobnost radnog čovjeka da se ne zaustavlja u svome horizontalnom i vertikalnom profesionalnom i ličnom razvoju. Zahvaljujući kvalitetu trajne zapošljivosti, savremeni odrasli čovjek ne ostaje na jednom radnom mjestu u toku radno aktivnog perioda, već je maksimalno fleksibilan s obzirom na brze društvene, tehničke i tehnološke promjene. S obzirom na činjenicu da raspolaže cijelom lepezom vještina stečenih u procesu cjeloživotnog učenja, promjena radnog mjesta ili prirode posla, kao i napredovanje u struci, ne predstavljaju problem. Na ovaj način raste mogućnost profesionalnog (ali i ličnog) izbora koji je čovjeku na raspolaganju tokom života. (Obrazovanje odraslih, br. 1. 2006. vol. VI.)

zvaničnog broja nezaposlenih osoba koje su prijavljene nadležnim službama za zapošljavanje i istraživanja i procjena Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. Tako, prema istraživanjima i procjenama Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda stopa nezaposlenosti je između 17% i 23%. Pored toga, treba napomenuti da je prema rezultatima ankete o radnoj snazi koju je u 2006. godini provela Agencija za statistiku BiH stopa nezaposlenosti nešto viša od 30%. (Izvještaj o radu u 2006. godini, FZZZ.) Bez obzira na ovako neujednačene podatke o broju nezaposlenih, a koji su u prvom redu posljedica rada na crno i formalnog prijavljivanja jednog broja osoba službama za zapošljavanje samo radi ostvarivanja nekih prava, prvenstveno prava na zdravstvenu zaštitu, broj nezaposlenih je izuzetno velik. Radi poređenja, treba naglasiti da je tolerantni procent nezaposlenih u razvijenim zemljama do 6%.

Od ukupno 357.281 lica koja su u martu 2008. godine bila prijavljena službama za zapošljavanje 216.104 ili 60% su stručna lica, a 141.177 ili 40% su nestručna lica. Među ukupnim brojem nezaposlenih je 182.930 lica koja prvi put traže zaposlenje. U pogledu kvalifikacione strukture stručnih osoba, najviše je kvalifikovanih radnika i osoba sa srednjom stručnom spremom. Među nestručnim osobama najviše je onih koji nemaju nikakve kvalifikacije. Učešće žena u registrovanoj nezaposlenosti u martu 2008. godine iznosilo je 176.859 ili 49,5%. (Bilten, dokumenti. Statistički pregled, mart/ožujak 2008. FZZZ.)

Kako se boriti s ovako velikom nezaposlenošću u našoj zemlji? Sigurno je da je jedan od načina i obrazovanje odraslih, jer među nezaposlenim je velik broj osoba koje nemaju nikakvu kvalifikaciju. Također, među nezaposlenim je značajan broj osoba sa suficitarnim kvalifikacijama, odnosno kvalifikacijama koje nisu konkurentne na tržištu rada i osuđeni su da godinama čekaju na zaposlenje. Činjenica da je među nezaposlenim osobama značajan broj onih koje na posao čekaju duže od pet godina je krajnje alarmantna, posebno ako se zna da se kao dugotrajna nezaposlenost u razvijenim zemljama označava čekanje na posao duže od godinu dana. Upravo iz ovih razloga se sticanje kvalifikacije, dokvalifikacija i prekvalifikacija nameću kao nužne u borbi protiv ovako velike nezaposlenosti. Situacija se dodatno usložnjava zbog činjenice da će restrukturiranjem privrede i procesom privatizacije značajan broj radnika ostati bez posla, jer njihove kvalifikacije nisu konkurentne u novoj tržišnoj utakmici. Restrukturiranjem privrede su izražene potrebe za prekvalifikacijom i dokvalifikacijom zaposlenih radnika radi zadržavanja zaposlenja. Potreba za dokvalifikacijom i prekvalifikacijom izražena je u svim tranzicijskim zemljama. Tranzicija ne podrazumijeva samo privrednu tranziciju, odnosno prelazak s planske na tržišnu privredu, ne-

go i razvoj i jačanje institucija civilnog društva, te modernizaciju vrijednosnog sistema stanovništva. Ovako velikim zahtjevima može se odgovoriti samo stalnom edukacijom cjelokupnog stanovništva, pri čemu obrazovanje odraslih ima izuzetno značajnu ulogu. Permanentna edukacija je neophodna pretpostavka dobre socijalne integracije, a istovremeno i dobra preventivna mjera marginalizacije pojedinaca i društvenih grupa. Nezaposlenost, posebno dugotrajna, nužno dovodi do siromaštva i marginalizacije i multipliciranja brojnih problema na individualnom, porodičnom i društvenom nivou. Potreba za edukacijom odraslih nameće se i zbog sve izraženijeg siromaštva u našoj zemlji, jer rezultati istraživanja pokazuju da je među siromašnim stanovništvom najviše onih sa niskim obrazovnim nivoom. Također, među stanovništvom koje je pod rizikom od siromaštva dominiraju osobe s niskim obrazovnim nivoom. Nizak obrazovni nivo je u proporcionalnom odnosu s nezaposlenošću i siromaštvom. Zato je zadatak svake odgovorne vlade da različitim mjerama ograniči stvaranje nove potklase socijalno isključenih. Jedna od mjera je i osposobljavanje odraslih za njihove glavne životne uloge, pri čemu je naglasak na sticanju profesionalnih kvalifikacija. Ova mjera se realizuje:

- završavanjem osnovnog obrazovanja i funkcionalnim opismenjavanjem,
- stjecanjem početnog profesionalnog obrazovanja osoba bez kvalifikacija,
- prekvalifikacijom nezaposlenih osoba koje se ne mogu zaposliti u svom zanimanju zbog njegove suficitarnosti,
- dokvalifikaciji zaposlenih radi stjecanja novih kompetencija u cilju zadržavanja radnih mjesta,
- profesionalnim osposobljavanjem osoba, prvenstveno žena, čija su znanja zastarjela zbog dužeg prekida zaposlenosti,
- edukacijom pripadnika socijalnih grupa koje nisu dovoljno socijalno integrirane.

Specifičnosti obrazovanja odraslih

Strategija razvoja obrazovanja odraslih treba se temeljiti na njegovim jasnim ciljevima, tačnoj procjeni stanja obrazovanja odraslih, procjeni razvojnih resursa i ograničavajućim faktorima.

Naša zemlja je potpisala mnoge međunarodne sporazume o obrazovanju koji uključuju i obrazovanje odraslih. Potpisivanjem ovih sporazuma država

je preuzela ulogu da provodi određene obrazovne standarde. Ovi sporazumi su utemeljeni na nekim zajedničkim principima kao što su: pristup obrazovanju, dostupnost i prihvatljivost obrazovanja, efikasnost i službeno priznavanje diploma, nediskriminacija, odsustvo segregacije u obrazovanju, te obaveza nastavka reformi. Ovi principi su ugrađeni u Strategiju reforme obrazovanja, koju su naše vlasti predstavile Vijeću za provedbu mira još u novembru 2002. godine. (Obrazovanje odraslih, br. 1. 2006. vol. VI.) Međutim, prema analizi Strategije reforme obrazovanja koju je uradila međunarodna zajednica u našoj zemlji obrazovna reforma još uvijek nije dala očekivane rezultate. Osnovni nedostaci našeg obrazovnog sistema ogledaju se u njegovoj razjedinjenosti i neuređenosti, pri čemu se nedovoljan značaj posvećuje obrazovanju odraslih.

Za kvalitetno obrazovanje odraslih kao dio cjeloživotnog učenja neophodno je postojanje čitavog spektra različitih institucija. Obrazovanje odraslih uglavnom se provodi u:

- osnovnim i srednjim školama koje imaju programe obrazovanja odraslih,
- visokoškolskim ustanovama,
- javnim i privatnim centrima za obrazovanje odraslih,
- obrazovnim centrima u većim preduzećima, odnosno radnim organizacijama,
- nevladinim organizacijama,
- sindikalnim organizacijama,
- vjerskim organizacijama itd.

Bez obzira u kojoj se organizaciji provodi obrazovanje odraslih, neophodno je uzeti u obzir i specifičnosti polaznika i ovu vrstu obrazovanja ne treba provoditi poput obrazovanja djece i mladih. Psiholozi upozoravaju da je pristup odraslih osoba učenju određen s četiri bitna obilježja koja ih razlikuju od mlađih učenika (Smith, 1982., prema Vizek-Vidović i Vlahović-Štetić, 2007):

- Odrasle osobe imaju višestruke životne uloge i odgovornosti, i zato teško donose odluke da se uključe u obrazovni proces, ali kada je odluka donesena, onda se odrasli učenici ponašaju mnogo odgovornije prema svojim obavezama nego mlađi učenici.
- Odrasle osobe su mnoga životna iskustva čvrsto integrisali u svoj osobni kontekst tako da ona predstavljaju razmjerno stabilne osobine koje određuju njihove preferencije za metode poučavanja, strategije

učenja, načine unosa i obrade informacija. Ove se osobine dosta teško mijenjaju i zato se moraju respektovati.

- U odnosu na mlađe osobe odrasli su prošli kroz više životnih faza, pri čemu im prelazak iz jedne u drugu fazu omogućuje reinterpetaciju iskustava iz prethodnih faza. Iskustva iz prošlosti im služe kao prizma kroz koju posmatraju i kritički evaluiraju poučavanje kojem su trenutno izloženi.
- U odnosu na mlađe učenike odrasli doživljavaju više stresa i dvojbi pri upuštanju u učenje. Zapravo, odrasli vide manje šansi za nadoknađivanje eventualnog neuspjeha u budućnosti. Zato bi pri planiranju i izvođenju programa, edukatori odraslih trebali poznavati temeljne motivacijske i emocionalne aspekte funkcionisanja odraslih kako bi mogli kreirati obrazovno okruženje i pristup poučavanju koji će poticati njihovo uključivanje u proces učenja.

Razlike između mlađih i odraslih učenika su značajne i zato se sljedeći elementi moraju uzeti u obzir (Jarvis, 2006):

1. **Svrha učenja** – važno je da odrasli shvate kakvu korist mogu imati od učenja, odnosno zašto moraju nešto naučiti prije nego što odluče hoće li uložiti napor u učenje.
2. **Svijest o sebi** – odraslima je posebno važno da ih druge osobe u obrazovnom okruženju prepoznaju sposobnima za preuzimanje odgovornosti i samousmjeravanja u učenju.
3. **Životno iskustvo** – odrasli se u proces učenja uključuju s velikom količinom znanja i vještina, specifičnim i bogatim životnim iskustvom.
4. **Spremnost na učenje** – najčešće, odrasli su spremni na novo učenje kada se značajno promijene životne ili radne okolnosti.
5. **Usmjerenost u učenju** – odrasli uspješnije uče u problemskim situacijama i pomoću određenih primjera, te kada mogu svoje iskustvo uspoređivati s iskustvom ostalih učenika.
6. **Motivacija** – iako se odrasle osobe uključuju u obrazovni proces očekujući da će imati od toga i praktične koristi (zaposlenje, napredovanje, veću plaću i sl.) njihova uspješnost u učenju visoko je povezana s motivom za osobnim razvojem i usavršavanjem.

Dakle, obrazovanje odraslih je od posebne važnosti u svakom društvu. Potreba za obrazovanjem odraslih u našoj zemlji je naročito izražena i ima veoma značajnu ulogu u borbi protiv nezaposlenosti i siromaštva. Međutim,

samo dobrom organizacijom ove vrste obrazovanja mogu se dobiti očekivani rezultati. Zato područje obrazovanja odraslih treba zakonski regulisati, pri čemu je neophodno uzeti u obzir iskustva zemalja koje imaju dugu tradiciju i uspješne rezultate u obrazovanju odraslih. Ovo tim prije što je ovo područje kod nas zakonski neuređeno i što nemamo veliko iskustvo u ovoj oblasti. Potrebu da se obrazovanjem odraslih smanji broj nezaposlenih prepoznali su Federealni zavod za zapošljavanje i kantonalne službe za zapošljavanje koji su finansirali programe dokvalifikacije i prekvalifikacije nezaposlenih radnika i radnika s neodgovarajućim kvalifikacijama radi zadržavanja zaposlenja. Nažalost, radi ograničenih sredstava ovim programima obuhvaćen je mali broj osoba. Zato bi u narednom periodu bilo neophodno da se u ovakve i slične projekte uključe i druge institucije koje mogu dati značajnu pomoć.

THE ROLE OF ADULT EDUCATION IN REDUCING UNEMPLOYMENT AND POVERTY

- Abstract -

Being viewed as one of lifelong learning subsystems, adult education is extremely important and has various functions. Among others, adult education has important function in the battle against unemployment and poverty. Therefore, the battle against unemployment and increasing poverty in our country requests the adult education as an important element. The number of unemployed persons in Bosnia and Herzegovina is extremely high. The qualifying structure unemployed persons have is not satisfying. Many are not qualified at all for any job or their qualifications are not competitive at the job market. That is why the adult education is imposed as urgent in reducing unemployment. Besides, the lifetime employment concept is replaced by the concept lifetime employability with continual learning as condition sine qua non. Lifetime employment is relevant for unemployed persons so they would not be socially excluded and marginalized.

Key words: lifelong learning, adult education, unemployment, poverty, social integration, marginalization.

Literatura:

1. *Izveštaj o humanom razvoju – milenijumski razvojni ciljevi – BiH 2003*, UNDP BiH, juni 2003.
2. *Izveštaj o humanom razvoju*, UNDP, Ekonomski institut Sarajevo, 2002.
3. *Izveštaj o radu u 2006. godini*, Federalni zavod za zapošljavanje, Sarajevo, februar 2007.
4. *Priručnik o mjerama za poticaj zapošljavanja*, Federalni zavod za zapošljavanje, decembar, 2004.
5. *Program zapošljavanja u Federaciji Bosne i Hercegovine 2006-2010*, Federalni zavod za zapošljavanje, Sarajevo, decembar, 2005.
6. Milosavljević, M. (2003) *Devijacije i društvo*, Draganić, Beograd.
7. Lakićević, M. (2001) *Socijalni razvoj i planiranje*, Fakultet političkih nauka Beograd, Čigoja štampa, Beograd.
8. Vizek-Vidović, V. i Vlahović-Štetić, V. (2007) *Modeli učenja odraslih i profesionalni razvoj*, u: Ljetopis socijalnog rada, br.2. 2007., 14., Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.
9. Jarvis, P. (2006) *Adult Education & Lifelong Learning: Theory and Practice*, Routledgefalmer, London.

POZIV NA SARADNJU I SUGESTIJE SARADNICIMA

Časopis "Obrazovanje odraslih" objavljuje originalne stručne i naučne radove, saopćenja, recenzije, vijesti iz andragogije i prosvjetno-kulturnog života u našoj zemlji i izvan nje, kao i informacije iz rada centara za edukaciju odraslih.

Časopis objavljuje samo one radove koji nisu objavljivani. Radovi se dostavljaju na kompjuterskoj disketi formata "3.5" uz jedan otisnut primjerak. Opseg radova može biti najviše do 16 stranica normalnog proreda (30 redova na stranici, sa 60 znakova u redu, oko 4800 riječi), izuzimajući prostor za sažetak i korištenu literaturu. Radovi kao što su prikazi, osvrti, kritičke opservacije, informacije i slično trebaju biti opsega do 5 stranica. Prateći materijal teksta (tablice, sheme, crteži, grafikoni, fotografije i sl.) treba biti jasan i čist kako bi se mogao reproducirati.

Uz tekst je potrebno priložiti sažetak na pola strane papira A₄ (do 150 riječi), kojim se čitatelj obavještava o svrsi rada, najvažnijim rezultatima i zaključku. Iza sažetka potrebno je navesti ključne riječi (do 6 riječi) koje su stručno i naučno relevantne za prezentirani problem.

Sve reference teksta, bilješke ili popis korištene literature, treba da budu date po savremenim metodološkim zahtjevima. Poziv na izvor treba navesti u tekstu naprimjer: (Gonnet, 1997) ili ako se radi o citatu (Filipović, 1987, 56). Ako su dva autora, treba navesti oba (Kulić i Despotović, 2001), a ukoliko ih je više prezime prvog i saradnici (Delors i sar., 1998). Ove slučajeve ne treba navoditi u bilješkama. Bilješke se isključivo koriste za dopunu, pojašnjenje ili komentarisanje nečega što je rečeno u tekstu. Na kraju teksta navode se djela koja su spomenuta u referencama i korištena literatura, abecednim redom prema prezimenima autora (knjige, zbornici, časopisi):

Adizes, Isak (1994), *Upravljanje promjenama*, Beograd, Privredni pregled.
Desforges, Charles (2001.), *Učenje izvan škole*. U: Desforges, Charles (ur.), *Uspješno učenje i poučavanje*, Zagreb, Educa.

Pastuović, Nikola (1991.), *Teorija kurikuluma u obrazovanju odraslih*, Theleme, 1/1991.: 15-27.

Redakcija nije dužna objavljivati radove onim redom kojim pristižu.

Rukopisi se ne vraćaju.

Rukopisi se šalju na adresu: Bosanski kulturni centar,

Alipašina 9, 71000 Sarajevo

tel. / fax.: +387 33 / 20 15 54

e-mail: jubkc@bih.net.ba

